

Mövzu 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı, predmeti və sistemi.

Plan.

- 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı və predmeti**
- 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə metodları**
- 3. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları**
- 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri**
- 5. Beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq**
- 6. Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
2. Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
3. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
4. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002. с.248
5. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
6. Международное частное право: Учебник для вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
7. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
8. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı və predmeti. Sovet İttifaqının dağılması, keçmiş müttəfiq respublikaların hər birinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququn müstəqil subyektinə çevrilməsi postsovet məkanında tamamilə yeni bir situasiyanın yaranmasına səbəb oldu. Keçmiş 70 il ərzində hətta fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində ciddi inteqrasiyaya uğramış bu ərazi mövcud əlaqələrin, xüsusən iqtisadi və təsərrüfat münasibətlərinin

qorunmasının zəruriliyi problemi ilə üzləşdi. Belə vəziyyət beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı olan bir sıra məsələlərin həllini aktuallaşdırdı.

Digər tərəfdən, müasir dünyamızı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən inteqrasiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Planetimizin ayrı-ayrı nöqtələri arasında əlaqələr tək dövlətlər və hökumətlər arasında deyil, eyni zamanda, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətində maddiləşir. Belə münasibətlər məzmun etibarilə bir dövlətin hüduqları daxilində, həmin dövlətin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında baş verən münasibətlərdən, bir qayda olaraq, heç nə ilə fərqlənmir. Məsələn: xarici dövlətdə daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı dünyasını dəyişdikdə həm yaşadığı ölkədə, həm də Azərbaycanda onun miras qoyduğu əmlaka vəərəsə kimi Azərbaycan və xarici ölkə vətəndaşları iddia edirlər; xarici dövlətlərin birində səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı orada avtomobil qəzasına uğrayaraq səhhətinə dəyən ziyanın ödənilməsi ilə bağlı həmin dövlətin məhkəməsi qarşısında iddia qaldırır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı xarici vətəndaşla nikah bağlayır; beynəlxalq hava daşımaları zamanı sənişinlə hava şirkəti arasında mübahisə yaranır; Azərbaycan və ABŞ şirkətləri arasında bağlanan kontrakta görə yaranan mübahisəyə baxan, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən arbitraj iş üzrə ABŞ hüququnu tətbiq edir və s. Belə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi isə analoji dövlət daxili münasibətlərdən köklü şəkildə fərqlənir.

Sadalanan münasibətlər üzrə hüquqi məsələlər beynəlxalq xüsusi hüquq sferasına aid edilir. Hər şeydən əvvəl, bura aşağıdakı məsələlər daxildir: xarici hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti; xarici iqtisadi əqdlərdən irəli gələn münasibətlər (zəmanəmizdə xarici iqtisadi əqdlərin geniş spektri mövcüddür); xaricilərlə maliyyə, kredit və hesablaşma münasibətləri; xarici yük və sənişin daşımaları üzrə münasibətlər; xaricilərin müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətləri; xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vəərəsəlik münasibətləri və digər oxşar mahiyyət kəsb edən s. məsələlər. Xarakter etibarilə sadalanan münasibətlərin hamısı əmlak və əmlakla əlaqəli olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri olduğundan mülki hüquq münasibətləri hesab edilir.

Belə ki, hər bir ölkə daxilində qeyd edilən məsələlər adi halda mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Onda sual oluna bilər: predmet etibarlı ilə oxşar olan beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquqdan nə ilə fərqlənir? Beynəlxalq xüsusi hüquq sadəcə əmlak münasibətlərini deyil, beynəlxalq sferada yaranan əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Məsələn, Azərbaycanın iki firması arasında alqı-satqı müqaviləsi mülki hüquqla, xarici firma ilə Azərbaycan firması arasında oxşar münasibət isə beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlər onların yalnız mülki hüquqi xarakterdə olması ilə məhdudlaşmır və yaxud bu zaman işlədilən **“mülki hüquq” anlayışını** geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bura həm də ailə və əmək münasibətləri aid edilir. Məlumdur ki, respublikamızın hüquq sistemində qeyd edilən məsələlərin (ailə, əmək) hər biri ilə bağlı müstəqil hüquq sahəsi mövcuddur. Buna baxmayaraq göstərilməlidir ki, istər ailə, istərsə də əmək münasibətlərinin əsasında sözün geniş mənasında əmlak və onunla əlaqəli şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri durur. Məhz buna görə də bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində ailə və əmlak hüququ mülki hüquq sahəsinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, sadalanan münasibətlərin hamısına şamil edilə biləcək “mülki dövriyyə” anlayışından istifadə edilməsi daha məqsədemüvafiqdir.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri xarakterizə edən iki cəhəti artıq ayırmaq mümkündür: **birincisi**, bu münasibətlər beynəlxalq xarakterli münasibətlərdir; **ikincisi**, həmin münasibətlər mülki dövriyyədə baş verən münasibətlərdir.

Konkret münasibətin beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid olması üçün qeyd edilən cəhətlərin hər ikisi eyni zamanda mövcud olmalıdır. Əks təqdirdə həmin münasibətin beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, bu və ya digər mənada bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxmayan mülki, ailə və əmək münasibətlərini əhatə edən xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər, konkret olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında predmeti burada yerləşən

bağışlama müqaviləsinin bağlanması (mülki hüquqi münasibətlər), və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, Azərbaycanda nikah bağlanması (ailə hüquq münasibətləri) yaxud da Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan hüquqi şəxsi ilə Azərbaycan vətəndaşı arasında əmlak müqaviləsinin bağlanması (əmək hüquq münasibətləri) ilə yaranan münasibətlər nə qədər ki, beynəlxalq xarakter kəsb etməyib, müvafiq hüquq sahələrində mövcud olan konkret normalarla tənzimlənir və büynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid deyildir. Eyni zamanda, bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan, yəni beynəlxalq xarakter daşıyan, lakin mülki dövriyyə ilə əlaqədar olmayan (məsələn, Binə hava limanında Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən zor tətbiq etməklə hava gəmisini ələ keçirib, onu xarici dövlətə uçmağa məcbur etmə) münasibətlər də beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə şamil edilə bilməz.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibətdə işlədilən “beynəlxalq” termini beynəlxalq ümumi hüququnda işlədilən “beynəlxalq” anlayışı ilə eyni deyildir. Beynəlxalq ümumi hüquqda “beynəlxalq” termini dövlətlərarası, hökumətlərarası mənada işlədilirsə, beynəlxalq xüsusi hüquqda bu anlayış daha geniş mənada işlədilir. Bu zaman “beynəlxalq” dedikdə bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemləri ilə əlaqəli olan münasibətlər başa düşülməlidir.

Bu məqamda bir məsələyə aydınlıq gətirilməsinin zərurəti ortaya çıxır: hansı halda mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xarakter kəsb edir? Ümumiyyətlə, hüquq münasibəti mürəkkəb kateqoriya olub müxtəlif elementlərdən ibarətdir: hüquq münasibətinin əsası; subyekti; məzmunu və obykti. Bu baxımdan beynəlxalq xarakterlilik özünü hüquq münasibətinin bu və ya digər elementində büruzə verir. Belə element dərslük və elmi ədəbiyyatlarda “xarici element” adlandırılır.

Hüquq münasibətinin hansı struktur elementinə aid olmasından asılı olaraq “xarici element”in aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirir.

Birincisi, hüquq münasibətinin subyektində ifadə olunan xarici element. Bu zaman münasibətin iştirakçısı kimi müxtəlif dövlətlərin hüquqi və ya fiziki

şəxsləri, yaxud xarici dövlət və ya beynəlxalq təşkilat çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə firmaları arasında əmtəələrin topdan alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması və ya Azərbaycan və Gürcüstan vətəndaşları arasında nikah müqaviləsinin bağlanması və s.

İkincisi, hüquq münasibətinin obyektində ifadə olunan xarici element. İştirakçıları (subyektləri) Azərbaycan vətəndaşları olan hüquq münasibətinin obyektini xaricdə yerləşdiyinə görə beynəlxalq xarakter kəsb edir və yaxud Azərbaycanda yerləşən xaricinin əmlakı ilə bağlı xaricilər arasında baş verən münasibət də obyektinə görə beynəlxalq xarakterli hesab edilir.

Üçüncüsü, hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi və xitamının əsasında duran hüquqi fakta aid olan xarici element. Subyekt və obyekt baxımından bir dövlətin hüddurlarından kənara çıxmıyan münasibətin əsasında duran hüquqi fakt xaricdə baş veribsə, belə münasibət də xarici elementli hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşlarının öz aralarında xaricdə müqavilə bağlaması, ziyanın xaricdə vurulması, ölümün xaricdə baş verməsi və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda sadalanan xarici elementlər yalnız mülki dövriyyədə baş verən hüquq münasibətləri ilə əlaqədə götürüldükdə beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti kimi xarakterizə edilə bilər. Eyni zamanda, göstərilən elementlərin hər hansı birinin mövcudluğu münasibətin beynəlxalq xarakter kəsb etməsinə kifayət edir. Əlbəttə, onların ikisinin və ya hər üçünün bir yerdə mövcud olması da istisna olunmur.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti və anlayışı ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri təşkil edir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq isə mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusuna deyilir.

2. Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə metodları. Ədəbiyyatda hüquqi tənzimləmə metoduna ictimai münasibətlərə hüquqi təsiretmənin üsul və vasitələrinin məcmusu kimi anlayış verilir. Əgər hüquqi tənzimləmənin predmeti bu və ya digər hüquq sahəsi ilə hansı ictimai münasibətlərin nizama salınması sualına cavab verirsə, hüquqi tənzimləmə metodu həmin ictimai münasibətlərin necə tənzimlənməsini göstərir.

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünəməxsus tənzimləmə metodlarına malikdir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətləri tənzimləyir. Belə münasibətin hüquqi tənzimlənməsi ilk andaca müəyyən problemlərlə üzləşir. Məsələn burasındadır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təkil edən münasibət xarici elementə malik olduğuna görə, onun hansı dövlətin hüquq sistemində tabe olmasını müəyyən etmək lazım gəlir. Xarici elementin mövcudluğu münasibətin hüquqi statusunu müəyyən etmək zərurətini ortaya qoyur. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşı ilə icarə müqaviləsi bağlayan xarici firma meydana çıxan mübahisəyə öz dövlətinin hüququnu tətbiq etməyi iddia edə bilər. Əlbəttə, belə məsələlər birtərəfli qaydada şəxsi arzu və istəklə həll olunmur. Problem kollizion metodun tətbiqi yolu ilə aradan qaldırılmalıdır.

“Kolliziya” latın dilində **“collisio”** sözündən olub, hərfi mənası “toqquşma” deməkdir. Hüquqda kolliziya dedikdə isə eyni münasibəti tənzimləyən iki hüquq normasının müxtəlif məzmununa malik olmasına görə bir-birinə müxtəlifliyi (toqquşması) başa düşülür. Hüquq normalarının kolliziyası konkret dövlətin hüquq sistemi üçün, bir qayda olaraq, arzuolunmaz hesab edilsə də, tez-tez təzahür olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda isə hüququn kolliziyası əsas kateqoriyalardan biri hesab edilir. Bu zaman eyni münasibəti tənzimləyən müxtəlif milli hüquq sistemlərinə mənsub hüquq normaları arasında kolliziya yaranır. Həmin münasibətin tənzimlənməsi üçün ilkin olaraq onlardan birini seçmək zərurəti meydana çıxır. Məsələn kollizion hüquq normalarının tətbiqi ilə həll edilir.

Digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq beynəlxalq xüsusi hüquqda hüququn kolliziyası obyektiv xarakter daşıyır. Bu müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. **Əvvəla,**

beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibətdə hər bir halda xarici element mövcud olduğundan, belə münasibət ən azı iki hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin münasibətin hüquqi statusu (yəni hansı hüquq sisteminə tabe edilməsi) müəyyən edilərkən potensial olaraq onların hər hansı birinə üstünlük verilə biləcəyi ehtimal oluna bilər. **İkincisi**, xüsusi hüquq xarakterli, mülki dövriyyədə baş verən konkret münasibət ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müxtəlif şəkildə tənzimlənir, yəni konkret məsələ Azərbaycanda bir cür, Türkiyədə tamamilə başqa cür öz hüquqi həllini tapır.

Münasibəti mahiyyət etibarını ilə tənzimləməkdən ötrü ilkin olaraq məhz kollizion məsələni həll etmək lazım gəlir. Beynəlxalq xüsusi hüquq malik olduğu hüquqi təsir etmə imkanlarından, üsul və vasitələrində istifadə edərək, ilkin olaraq bu məsələni həll edir.

Mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətə tətbiq edilə biləcək müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərindən hər hansı birini seçmək məqsədilə istifadə edilən üsul və vasitələrin məcmusuna beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion metodu deyilir. Qeyd edildiyi kimi, kollizion hüquqi metodun tətbiqi hələ münasibətin mahiyyətcə tənzimlənməsi demək deyildir. Münasibət kollizion hüquqi metodun müəyyən etdiyi konkret maddi hüquq normasını tətbiq etməklə nizama salınır. Maddi hüquq normalarının tətbiqi heç də hər bir halda kollizion hüquqi metodundan istifadədən keçmir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda birbaşa tətbiq edilən maddi hüquq normaları da mövcuddur. Belə normalara elmi ədəbiyyatda unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları deyilir.

Dövlətlər öz aralarında mülki dövriyyədə baş verən ayrı-ayrı məsələlərin qarşılıqlı olaraq öz ərazilərində eyni qaydada tənzimlənməsi barədə qabaqcadan razılığa gələ bilirlər. Nəticədə, razılaşdırılmış maddi hüquq normaları kollizion problemini aradan qaldırır. Həmin normalar kollizion metodundan istifadədən yan keçərək müvafiq münasibətə birbaşa tətbiq edilir. Yeri gəlmişkən, bu istiqamətdə maddi hüquq normalarını müəyyən edən, ticarət sahəsində özünün geniş tətbiqini tapan aşağıdakı konvensiyaların adını çəkmək olar: 1930-cu il “Veksellər haqqında” Cenevrə Konvensiyası; 1931-ci il “çeklər haqqında” Cenevrə

Konvensiyası (hər iki sənədə Azərbaycan Respublikası 2 may 2000-ci il tarixdə qoşulmuşdur); 1980-ci il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” Konvensiya; 1974-cü il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında” Konvensiya; 1988-ci il “Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında” Konvensiya və s. Bu və ya digər məsələlər üzərində biz gələcək mövzularda daha geniş şəkildə dayanacağıq.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüquq üçün hüquqi tənzimlənmənin özünəməxsus iki metodu xarakterikdir: birincisi, kollizion hüquqi metod; ikincisi, maddi-hüquqi metod.

Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyə ilə əlaqəli olduğuna görə beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri üçün dispozitivlik xarakterikdir. Onun da ilkin başlanğıcları kimi müstəqillik, tərəflərin hüquq bərabərliyi və muxtariyyəti, xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi, müqavilə azadlığı və s. qəbul edilir.

3. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları. Digər hüquq sahələrində olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da normativ tərkib etibarı ilə hüquq normalarından ibarətdir. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təsnifatı birbaşa beynəlxalq xüsusi hüququn metodları ilə əlaqəlidir. Hüquqi tənzimlənmənin kollizion və maddi metodlarından irəli gələrək beynəlxalq xüsusi hüquq normaları da iki qrupa bölünür: **1) kollizion normaları; 2) inifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları.**

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının kollizion və maddi hüquq normalarından ibarət olması, demək olar ki, bu sahədə tədqiqat aparən bütün alimlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin həmin normaların, xüsusən də maddi hüquq normalarının dairəsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur.

Kollizion norma müvafiq münasibətin tənzimlənməsi üçün hansı hüququn tətbiq edilməsini müəyyən edən, başqa sözlə kollizion problemi həll edən normaya deyilir. Belə normalar münasibəti mahiyyət etibarı ilə tənzimləmir, sözü gedən münasibəti mahiyyətcə tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək hüququ göstərir.

Kollizion normaların məcmusuna kollizion hüquq deyilir. Beynəlxalq xüsusi hüquq tarixən kollizion hüquq kimi xarakterizə edilmiş, zaman keçdikcə isə tərkib

etibarı ilə keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

Kollizion hüquq normaları dövlət daxili qanunvericilikdə və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutula bilər. Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kollizion hüquq normaları əsasən 6 iyun 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunda öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin yeddinci bölməsi (146-157-ci maddələr) də əsasən kollizion normalardan ibarətdir.

Beynəlxalq müqavilələrdə kollizion normalar dövlətlərin iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması əsasında yaradılır. Belə normalara dövlətlər arasında iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi sahələrdə bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərdə rast gəlmək mümkündür.

Tarixdə kollizion hüquq normalarının unifikasiyasına beynəlxalq səviyyədə nail olmaqla əlaqədar ayrı-ayrı dövrlərdə cəhdlər də edilmişdir. Belə təşəbbüslərdən biri müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. 1928-ci ildə Panamerika konfransında kollizion hüquq normalarının məcmusundan ibarət olan müqavilə bağlanır. Həmin müqavilə bu gün də onun tərtibçisi olan məşhur Kuba hüquqşünasının adı ilə - Bistamant kodeksi kimi mərkəzi və cənubi Amerika ölkələrində qüvvədədir. 437 maddədən ibarət olan bu sənəd kifayət qədər təkmil hesab edilir və hal-hazırda da kollizion normaların əksər hissəsini özündə ifadə edən, yeganə çoxtərəfli beynəlxalq müqavilədir.

Kollizion hüquq normalarına, bir qayda olaraq, hüquqi yardım haqqında beynəlxalq səviyyədə bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə də rast gəlinir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qiymətləndirilən maddi hüquq normalarını iki qrupa bölürlər: 1) beynəlxalq müqavilə vasitəsilə unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları; 2) bilavasitə xarici elementli münasibətləri tənzimləmək üçün milli hüquq sistemində mövcud olan qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda nəzərdə tutulan maddi hüquq normaları. İkinci qrup normaların beynəlxalq xüsusi hüquqa aid olmaları ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında

vahid mövqe yoxdur.

Kollizion hüquq normalarından fərqli olaraq maddi hüquq normaları xarici elementli mülki dövriyyədə baş verən münasibətin iştirakçıları üçün bilavasitə davranış qaydası yaradır. Belə normalar kollizion mərhələdən yan keçərək birbaşa tətbiq edilir.

Beynəlxalq səviyyədə maddi hüquq normalarının unifikasiya prosesi hələ XIX əsrin II yarısında başlamış, XX əsrin əvvəllərində isə geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə beynəlxalq xüsusi hüququn hər sıra sahələri üzrə, o cümlədən əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısı, dəniz və hava daşımaları, veksəl və çek hüququ, intellektual mülkiyyət məsələləri ilə bağlı uğurlu unifikasiyaya nail olunmuşdur.

Əksər müəlliflər, məsələn, L.A.Lunts, Q.K.Dmitriyeva, K.Q.Matveyev və s. beynəlxalq səviyyədə unifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qiymətləndirirlər. Maddi hüquq normalarının ikinci qrupuna münasibətdə isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi fikir ayrılığı mövcuddur. Hər halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində kifayət qədər normalara istinad etmək olar ki, onlar kollizion problemlə rastlaşmadan xarici elementli münasibəti birbaşa tənzimləmək üçün nəzərdə tutulub. 13 mart 1996-cı il tarixli “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında”, 15 yanvar 1992-ci il tarixli “İnvestisiyaların qorunması haqqında”, 15 dekabr 1992-ci il “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində və s. Qanunvericilik aktlarında belə normalara rast gəlmək mümkündür.

Bu növ normalar özü-özlüyündə kollizion problemi həll etmədiyinə və adi halda onların tətbiqi kollizion normalar vasitəsilə mümkün olduğuna görə əksər müəlliflər tərəfindən beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qəbul edilmir. Lakin İ.S.Pereterskiy, M.M.Baquslavskiy, V.P.Zvekoy kimi əks mövqedə duranlar da mövcuddur.

4. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri məsələsi tarixən beynəlxalq hüquq elmində əsas

müzakirə mövzusunda biri olmuş və bu istiqamətdə diskussiyalar bu gün də davam etməkdədir. Fikrimizcə, bu problemin öyrənilməsi iki mərhələdən keçməlidir. İlk növbədə beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sisteminə: milli (dövlətdaxili) və ya beynəlxalq hüquq (beynəlxalq ümumi hüquq) sistemlərinə aid edilməsini müəyyən etmək lazımdır. İkinci mərhələdə isə artıq beynəlxalq xüsusi hüququn onun aid olduğu hüquq sistemində yerini konkretləşdirmək, aydınlaşdırmaq lazım gələcəkdir.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sisteminə aid edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqələr vardır. Bu istiqamətdə mövcud olan mövqələri **üç qrupa** bölürlər.

Bir qrup müəlliflər, o cümlədən C.B.Krılov, M.S.Straqoviç, A.M.Ladijenskiy, F.C.Kojevnikov, İ.P.Bilşenko, L.N.Qalenskaya belə hesab edirlər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüququn tərkib hissəsidir.. Bu mövqe əsaslandırılarkən müəlliflər əsasən aşağıdakı cəhətləri xüsusi qeyd edirlər: birincisi, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşıyır və hər bir halda konkret dövlətin hüduqlarından kənara çıxır. Fəaliyyət sferası baxımından beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüquqla üst-üstə düşür. Bu zaman xüsusi olaraq göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərlə bağlı mübahisələr son nəticədə dövlətlərarası konfliktə qədər böyüyə bilər; ikincisi, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbələrindən biri də beynəlxalq müqavilədir. S.B.Krılov 1930-cu ildə çapdan çıxan “Beynəlxalq xüsusi hüquq” dərsliyində qeyd edir ki, yalnız beynəlxalq müqavilələri öyrənmək yolu ilə beynəlxalq xüsusi hüququn həqiqi məzmunu ilə tanış olmaq mümkündür; üçüncüsü, beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir hissəsini kollizion hüquq normaları təşkil edir. Bu normalar da mənşə etibarlı ilə beynəlxalq hüquq xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən bu və ya digər kollizion hüquq norması dövlətlərarası beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilir, digər tərəfdən isə kollizion hüquq normalarının əsasında yüz illərlə formalaşan beynəlxalq adət durur.

İkinci qrup müəlliflər beynəlxalq xüsusi hüquqa milli (dövlətdaxili) hüquq

sisteminin tərkib hissəsi kimi baxırlar. İ.S.Pereterskiy, M.M.Boquslavskiy, İ.A.Quryev, L.A.Lunts, A.A.Rubanov, O.N.Sadikov və s. Bu mövqedən çıxış edirlər.

İ.S.Pereterskiy özünün “Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi” məqaləsində göstərirdi ki, beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər mahiyyət etibararı ilə bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər isə daha çox dövlətlərarası, siyasi xarakter daşıyır. Hər iki ifadədə işlədilən “beynəlxalq” termini müxtəlif mənaları verir. “Beynəlxalq ümumi hüquq” ifadəsində bu, dövlətlərarası mənasını verirsə, ikincidə isə bu xarici elementə işarədir.

Bu mövqeyi tək sivilistlər deyil, həm də beynəlxalq ümumi hüquq elmində fundamental tədqiqatlara malik olan E.T.Usenko, A.R.Movçan, İ.İ.Lukaşuk və s. alimlər də müdafiə edirlər.

Üçüncü qrupun fikrinə görə beynəlxalq xüsusi hüquq ikili təbiətə malikdir. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin müxtəlifliyindən (beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili qanunvericilik) irəli gələrək bəzi alimlər (A.N.Makarov, R.A.Müllerson, K.L.Razumov, V.V.Qavrilov) göstərirlər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları iki qrup normalardan ibarət olduğundan bu hüquq sahəsi kompleks xarakter daşıyır. T.İ.Tunkin qeyd edirdi ki, beynəlxalq xüsusi hüquq bir hissəsi ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə, digər hissəsi beynəlxalq hüquq sisteminə aid olan hüquq normalarının kompleksi olub, onu nə xüsusi hüquq sistemi, nə də hüquq sahəsi kimi qəbul etmək olar.

Hüquq ədəbiyyatında yuxarıda sadalanan mövqelərlə üst-üstə düşməyən fikirlərə də rast gəlinir. Bütün bunlara baxmayaraq, qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, artıq beynəlxalq xüsusi hüquq məhz dövlətdaxili hüquq sisteminə “vətəndaşlıq hüququ” qazanmışdır. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn müstəqil bir sahəsidir. Bununla bağlı olaraq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır. **Əvvəla**, beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi olması haqqında. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının beynəlxalq müqavilələrdə

nəzərdə tutulması təbiidir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, hərtərəfli inteqrasiya prosesləri onların rolunu və əhəmiyyətini bir az da artırmışdır. Lakin beynəlxalq müqavilənin bu və ya digər formada (öz-özünə və ya bilavasitə) dövlət daxilində icrası üçün ilk növbədə onun dövlətin hüquq sisteminin tərkib hissəsinə daxil olması vacibdir. Bunun üçün dövlət beynəlxalq müqaviləyə hansısa formada (imzalama, qoşulma, ratifikasiya və s.) tərəfdar çıxmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilə dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrildikdən sonra onda ifadə olunan normaların dövlət daxilində hüquqi qüvvəsindən söhbət gedə bilər.

Kollizion normalara gəldikdə isə, bu normalar da beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsindən və ya beynəlxalq adət kimi formalaşmasından asılı olmayaraq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulmalıdır. Əks halda, dövlətdaxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan kollizion normalara istinad edilmir.

İkincisi, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquq sistemi ənənəvi hüquq sahələrinə bölünür. Bu zaman hüquq sahələrinin sırasında, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüququn adı çəkilmir. Bu da müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Belə ki, hüquq sisteminin hüquq sahələrinə bölünməsinin əsası kimi hüquqi nizamasalma predmeti və metodu götürülür. Beynəlxalq xüsusi hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi ayırmaq üçün göstərilən əsaslardan əlavə beynəlxalq xüsusi hüququn mülki dövriyyə ilə bağlılığı və beynəlxalq xüsusi hüququn mühüm bir hissəsinin kollizion hüquq normaları təşkil etməsi kimi meyarları da nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən, bu son vaxtlara qədər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda məcəllələşdirilməməsi ilə birbaşa əlaqəli idi. Bildiyiniz kimi, hər bir hüquq sahəsinin əsasında müəyyən sistemə salınmış – məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi aktlar durur. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində isə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları son dövrlərə qədər digər

hüquq sahələrinin bilavasitə mənbəyi olan məcəllələrdə(2000-ci ilə qədər qüvvədə olmuş Mülki Məcəllə, Nikah və Ailə Məcəlləsi, Mülki-Prosessual Məcəllə və s.) təsbit edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, 6 iyun 2000-ci il tarixdə Respublikamızda “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilmiş və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir qismi orada sistemli şəkildə verilmişdir.

Dünyanın bir sıra dövlətlərində (Avstriya, Macarıstan, Polşa, Türkiyə, AFR, İsveçrə, İtaliya və s.) analoji qanunlar xeyli əvvəl qəbul edilmişdir. Bu qanunlar bir-birinin təkrarı deyildir və kifayət qədər məzmun baxımından da bir-birindən fərqlənirlər. Bundan irəli gələrək qeyd etmək lazımdır ki, dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq mövcud deyildir. Əksinə, Avstriyanın, Macarıstanın, Polşanın, Türkiyənin, Azərbaycanın və s. beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericilikləri vardır.

Beləliklə, bütün bunlar bir daha göstərir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsidir və onun ayrıca, müstəqil bir sahəsini təşkil edir.

5. Beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq. Dövlətdaxili hüququn bir sahəsi kimi xarakterizə etdiyimiz beynəlxalq xüsusi hüququn beynəlxalq ümumi hüquqla sıx əlaqələrini inkar etmək də qeyri-mümkündür. Obyektiv xarakter daşıyan belə əlaqələrin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar və fərqli məqamları göstərmək vacibdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşdığından beynəlxalq ümumi hüququn hazırlamış olduğu bir sıra başlanğıclar onun üçün xüsusi önəm kəsb edir. Bura, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ümumi hüququn prinsipləri aiddir. Məsələn, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas anlayışlarından olan “dövlət immuniteti” birbaşa beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsiplərindən biri olan suveren bərabərlik prinsipindən irəli gəlir və ona əsaslanır. Və yaxud, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn ana xəttini təşkil edir. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin əməkdaşlığı, ayrı-seçkiliyin

qadağan olması kimi prinsiplər də bu qəbildəndir. Bir sözlə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi başlanğıcları eynidir.

Digər oxşar məqam isə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ifadə forması olan beynəlxalq müqavilə ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələr çıxış edir. Beynəlxalq müqavilələrdə, eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları (kollizion və unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları) da nəzərdə tutula bilər. Belə beynəlxalq müqavilələr dövlətdaxili hüquq sisteminə daxil edildikdən sonra beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyinə çevrilir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyəti artıq. Dövlətlər arasında getdikcə dərinləşən hərtərəfli, xüsusən mülki dövriyyədə gedən inteqrasiya proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi zamanı meydana çıxan hüquqi boşluğun ən səmərəli həlli məhz beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasıdır.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar məqamları axtaranlar həm də onların tənzimlədiyi münasibətlərin beynəlxalq xarakter daşdığına istinad edirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən münasibətləri tənzimləsə də, belə münasibətlər bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan münasibətlərdir və sözün geniş mənasında beynəlxalq münasibətlər hesab edilir.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında fərqli məqamlar isə aşağıdakılardır:

Birincisi, onlar, hər şeydən əvvəl, bir-birindən tənzimləmə predmetinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər daha çox siyasi xarakter daşıyan dövlətlərarası münasibətlərdir; onun predmetini əsasən beynəlxalq sülhün təmin edilməsi, beynəlxalq təhlükəsizlik, tərksilah, dövlət suverenliyi və s. bu kimi məsələlər təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini isə xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin əsas hissəsini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri təşkil edir;

İkincisi, onlar bir-birindən subyektlərinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq

ümumi hüququn əsas subyekti kimi dövlət çıxış edir. Digərlərinin (beynəlxalq təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslər) beynəlxalq ümumi hüququn subyektliliyi törəmə xarakter daşıyır və əsas subyekt olan dövlətin qabaqcadan verdiyi razılığı əsasında baş verir. Beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti isə əsasən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Çünki beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlər təyinatına görə daha çox hüquqi və fiziki şəxslər üçün xarakterikdir. Dövlətin belə münasibətlərdə iştirakı istisna olunmur. Lakin bu zəmanə dövlət xüsusi şəxs statusunda çıxış edir və münasibətdə “tərəflərin bərabərliyi” prinsipinə əməl etməlidir;

Üçüncüsü, onlar bir-birindən mənbələrinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquq üçün əsas mənbə beynəlxalq müqavilədir. Beynəlxalq xüsusi hüquq isə dövlətdaxili hüququn tərkib hissəsi olduğundan, onun üçün mənbə kimi dövlətdaxili qanunvericilik prioritet kəsb edir. Dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyi olmasından ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz.

Beynəlxalq ümumi hüquq beynəlxalq xüsusi hüquqdan həm də onların predmetini təşkil edən məsələlər üzrə yaranmış mübahisələrin baxılması üsuluna, hüquq pozuntusu zamanı tətbiq edilən sanksiyanın xarakterinə görə və s. bir-birindən fərqlənirlər.

6. Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi. Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi- beynəlxalq xüsusi hüquq institutlarının müəyyən ardıcılıqla düzülüşünə deyilir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq” üç mənada: hüquq sahəsi (hüquq normalarının sistemi); hüquq elmi (bu istiqamətdə mövcud olan biliklərin məcmusu); tədris kursu (tədris olunacaq mövzuların cəmi) mənalarında işləndiyinə görə onların hər birinin sistemindən söhbət gedə bilər.

Hüquq sahəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin müəyyən edilməsi zamanı “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun strukturu əsas götürülməlidir. 30 maddə, 7 fəsildən ibarət olan qanun beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra institutlarını sistemli şəkildə özündə birləşdirir. “Ümumi

müddəalar” adlanan birinci fəsildə (1-8-ci maddələr) bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik olan institutlar: geriyyə istinad; ümumi qayda haqqında qeyd-şərt; retorsiya; qanuni üstələmə kimi məsələlər tənzimlənir. 9-16-cı maddələri əhatə edən “Şəxslər” fəslə beynəlxalq xüsusi hüququn subyektlərinin dairəsini, onların hüquqi statusu ilə bağlı özünəməxsus məsələləri müəyyən edir. Üçüncü fəsil “Hüquqi əqdlər”dən (17-19-cu maddələr), dördüncü fəsil “Əşya hüququ”ndan (20-23-cü maddələr) bəhs edir. Beşinci fəsil “Müqavilə öhdəlikləri” (24-25-ci maddələr), altıncı fəsil “Müqavilədən kənar öhdəliklər”lə bağlı (26-28-ci maddələr) məsələləri tənzimləyir. 29-30-cu maddələrdən ibarət olan “Vərəsəlik hüququ” adlanan son fəsil xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən edir.

Qanunun müəyyən etdiyi ardıcılıq bir sıra əlavə və dəyişikliklərlə tədris kursunun sisteminin də əsasında durur.

Tədris kursunun sistemini, bir qayda olaraq, hissələrə bölürlər. Son dövrdə Rusiyada çap olunan dərsliklərdə bu məsələ ilə bağlı da müxtəlif mövqelərə rast gəlinir. Məsələn, M.M.Boquslavskiy özünün “Beynəlxalq xüsusi hüquq” dərsliyində tədris kursunu ümumi və xüsusi hissələrə ayırır. V.P.Zvekovun müəllifliyi ilə çapdan çıxan “Beynəlxalq xüsusi hüquq” mühazirə kursunda mövzular ümumi və xüsusi hissələrə ayrılırsalar da, beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər üçüncü hissə kimi verilmişdir. Q.K.Dmitriyevanın redaktorluğu ilə çapdan çıxan eyni adlı dərslikdə isə tədris kursu dörd hissəyə bölünmüşdür. Sistemin müxtəlif hissələrə bölünməsindən asılı olmayaraq mövzuların tərkibi və institutların düzəlmə ardıcılığı demək olar ki, bütün dərsliklərdə eynidir.

Ümumi hissədə bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlər öyrənilir. Bura daxildir: beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı, predmeti, metodları, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları, kollizion hüquq normalarının sistemi, kollizion hüququn tətbiqi və təfsiri məsələləri, qarşılıq, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və digər prinsiplər, beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri və onların hər birinin özünəməxsus xarakteristikası və s.

Xüsusi hissədə isə ayrı-ayrı istiqamətlər öyrənilir. Onlara çox vaxt

beynəlxalq xüsusi hüququn yarım sahələri deyilir. Bura daxildir: 1) əşya və ya mülkiyyət hüququ; 2) intellektual mülkiyyət hüququ; 3) xarici iqtisadi əqdlər; 4) beynəlxalq kredit və hesablaşma münasibətləri; 5) beynəlxalq daşımalar; 6) müqavilədən kənar öhdəliklər; 7) ailə hüququ; 8) vərəsəlik hüququ; 9) əmək münasibətləri.

Beynəlxalq mülki və arbitraj prosesi məsələləri isə, bir qayda olaraq, ayrıca bölmə şəklində öyrənilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn sahəsi olduğundan bütün dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsi mövcud deyildir. Beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı dövlətlərin sayı qədərdir. Buna görə də beynəlxalq xüsusi hüququn ümumdünya üzrə vahid sistemindən də söhbət gedə bilməz. Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibət ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif olduğundan ingilis, fransız, alman, çin, amerikan və s. beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinaları və bundan irəli gələrək ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsi bir-birindən fərqlənir.

Mövzu 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri

Plan.

- 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri**
- 2. Beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyi**
- 3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyi**
- 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn inkişafında beynəlxalq müqavilələrin**
- 5. Digər mənbələr**

Ədəbiyyat ziyahısı.

1. Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999,
2. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994,
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
- 4.Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
- 5.Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
6. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
7. Международное частное право: Учебник ля вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
8. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
9. Лунц Л.А. Курс международного частного права. В 3-х М. 2002.
10. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

1. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri.

Hüququn maddi və formal mənada mənbələri fərqləndirilir. Hüququn meydana gəlməsi və inkişafı ictimai tələbatdan irəli gəldiyinə görə insanların maddi həyat şəraiti hüququn maddi mənada mənbəyi hesab edilir. Başqa sözlə ifadə etsək hüquq öz başlanğıcını ictimai həyatdan götürür.

Hüquqşünaslıqda daha çox hüququn formal mənada mənbələrindən söhbət gedir. Hüququn formal mənada mənbəyi onun ifadə formalarıdır. Hüquq normaları şəkildə bu və ya digər sənəddə müəyyən formada obyektivləşdirilir, ifadə olunur ki, sonuncular da mənbə adlandırılır.

Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi dedikdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının ifadə formaları başa düşülür. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları müxtəlif formalarda ifadə olunduğundan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin növləri fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, xarakter və mahiyyətindən asılı olaraq, hər bir hüquq sisteminin özünəməxsus mənbələri vardır. Məsələn, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Formalaşma tarixinə, quruluşuna və qəbul edilən əhəmətlərə görə bir-birindən fərqləndirilən milli hüquq sistemləri də mənbə müxtəlifliyinə malikdirlər. Roman-german hüquq ailəsinin prinsipləri əsasında qurulan Azərbaycan hüquq sistemi üçün qanunlar və qanunquvvəli aktlar əsas mənbə hesab edilir. Anqlosakson hüquq sistemi ölkələrdə isə normativ aktlarla yanaşı məhkəmə presedenti də mənbə kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüquq sisteminin bir sahəsidir. Milli hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi yalnız həmin hüquq sistemi üçün xarakterik olan mənbələr çıxış edə bilər. Buna görə də Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri ilə Böyük Britaniya beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri təbii ki, bir-birindən fərqlənəcəkdir. Digər tərəfdən, bir sıra ədəbiyyatlarda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri ikili təbiətə malikdir, yəni onun üçün həm beynəlxalq ümumi hüququn, həm də milli hüququn mənbələri xarakterikdir. Əslində, məsələ bir az başqa formadadır. Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn sahəsi olduğundan özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması nəzərdə tutan hər hansı bir beynəlxalq müqavilə özü-özlüyündə beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilə bilməz. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilə milli hüququn mənbəyi olduğu həddə (ondan artıq yox) beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyidir.

Azərbaycan hüquq sisteminin mənbələrini xarakterizə edərkən Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə istinad etməmək qeyri-mümkündür. Orada Respublikamızın qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar sadalanmışdır. əslində həmin aktlar Respublika hüququnun ifadə formalarıdır. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə görə Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, digər qanunqüvvəli aktlarla yanaşı, Azərbaycan respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Deməli, sadəcə, hər hansı beynəlxalq müqavilə deyil, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması müxtəlif üsul və formalarla baş verir. 13 iyun 1995-ci il tarixli “Beynəlxalq müqavilənin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər. Nəticədə beynəlxalq müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir və bundan sonra milli hüququn, o cümlədən beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası eyni zamanda, qanunvericilik sisteminə daxil olan aktların hüquqi qüvvəsinə görə ierarxiyasında beynəlxalq müqavilələrin yerini müəyyən etmişdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir”

Yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq müqavilənin birbaşa tətbiqinin inkarı

kimi başa düşülməməlidir. Dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan beynəlxalq müqavilələr onların birbaşa tətbiq edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ilk əvvəl milli hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Yalnız bundan sonra onların bir hissəsi digər normativ hüquqi aktlar kimi birbaşa tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan, 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən, 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin birinci hissəsi maraqlıdır. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr həmin məcəllə ilə tənzimlənən mülki hüquq münasibətlərinə, əgər beynəlxalq müqavilə ilə onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbi nəzərdə tutulmayıbsa, birbaşa tətbiq edilir. Bu normadan da göründüyü kimi hər iki halda Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən söhbət gedir.

Ədəbiyyatda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi bir sıra hallarda adət, məhkəmə və arbitraj təcrübəsi, elmi doktrina və hətta “tərəflərin muxtariyyəti”nə istinad edirlər. Bununla bağlı qanunvericilikdə də müəyyən normalara rast gəlinir. Məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin ikinci bəndində deyilir ki, “xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq bu qanunla bərabər, həm də digər müvafiq qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr və ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər, habelə tərəflərin razılığı əsasında müəyyən edilir”. Yaxud həmin qanunun 2-ci maddəsinin birinci hissəsində deyilir: “Xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur”. Qeyd edilən sitatlarda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi baxımından “ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər”, “tərəflərin razılığı”, normanın “rəsmi təfsiri və tətbiqi praktikası” ifadələri maraqlıdır.

Beynəlxalq adətlər beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyidir, onun dövlətə münasibətdə hüquqi qüvvə kəsb etməsi üçün dövlətin buna ilk növbədə razılığı lazımdır. Beynəlxalq adəti beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi xarakterizə

edərkən beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədar yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq adətə də şamil edilməlidir.

“Tərəflərin razılığı”nı beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, mülki dövriyyədə meydana gələn münasibətlərin tənzimlənməsi üçün bir sıra hallarda tərəflərə (münasibət iştirakçalarına) tətbiq ediləcək qanunu seçməklə bağlı imkan verilir. Buna ədəbiyyatda “iradələrin muxtariyyəti” prinsipi də deyilir. Bu zaman tərəflər özü-özlüyündə heç bir hüquq norması yaratmaq iqtidarında deyillər, onlar sadəcə, mövcud hüquq sistemlərinin birini seçməkdə azaddırlar. “İradələrin muxtariyyəti” kollizion hüquq normasının formullarından biridir, onun barəsində də növbəti fəsildə geniş şərh veriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün digər roman-german hüquq sistemli ölkələrdə olduğu kimi məhkəmə praktikası hüququn mənbəyi hesab edilmir. Bundan irəli gələrək məhkəmə praktikası Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi də hesab edilə bilməz. Lakin Azərbaycan məhkəmələri kollizion hüquq normalarının istinad etdiyi anqlosakson hüququnun tətbiqi zamanı orada formalaşan və hüququn mənbəyi kimi tanınan məhkəmə presedentlərinin tətbiqi ilə üzləşə bilər. Bununla əlaqədar olaraq qanunverici tərəfindən xarici hüququn “tətbiqi praktikası” ifadəsinin işlədilməsi “məhkəmə praktikası”nın hüququn mənbəyi kimi tanınmasına dəlalət etmir. Məhkəmə xarici hüququ, obrazlı desək “onun vətəninə olduğu kimi” tətbiqi ilə əlaqədar sadəcə vəzifələndirilir.

Doktrina da beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilmir. Əlbəttə, ayrı-ayrı alimlərin bu və ya digər məsələlərlə bağlı verdikləri şərh nəinki nəzəri, bir sıra hallarda praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər. Amma bu doktrinanı hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirməsinə əsas verə bilməz.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin aşağıdakı növləri vardır: qanunlar və qanunqüvvəli aktlar, dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlər, bir sıra dövlətlərdə isə məhkəmə presedentləri.

2.Beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyi. Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda ifadə olunub. Onların sırasında Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası xüsusi yer tutur. Digər hüquq sahələri kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünün əsas başlanğıclarını Konsitusiyaadan götürür. Biz beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən Konstitusiyanın 148 və 151-ci maddələrini artıq şərh etmişik. Bu normalardan başqa beynəlxalq xüsusi hüquqla əlaqədar olan digər məsələlərə də Konstitusiyada geniş yer verilmişdir. Bura, hər şeydən əvvəl, əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları aiddir. Konstitusiyanın 3-cü fəslə (24-71-ci maddələr) bütövlükdə əsas insan hüquqlarına həsr edilmişdir. İnsan hüquqlarının təbii xarakter daşması (m.24), bərabərlik hüququ (m.25), azadlıq hüququ (m.28), mülkiyyət hüququ (m.29), əqli mülkiyyət hüququ (m.30), nikah hüququ (m.34), əmək hüququ (m.35), əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları (m.69), sığınacaq hüququ (m.70) və s. Konstitusiyada hərtərəfli təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi hesab edilir və həmin hüquqlar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyanın 13-cü maddəsi isə mülkiyyəti toxunulmaz elan edir və onun dövlət tərəfindən müdafiəsinə təminat verir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn əsas sahəvi sənədi “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanundur. Qanun bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün yeni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Belə bir qanun qəbul edilməklə Azərbaycanın qanunvericilik tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının qismən də olsa məcəllələşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarını müəyyən edir. Qanun kollizion hüquq normalarını müəyyən etməklə bərabər, həmin normaların tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan bir sıra hüquqi problemlərə də (geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad, xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyət, imperativ

normaların tətbiqi, bir necə hüquq sistemi olan dövlətlərin hüququnun tərbiqi, retorsiyalar, qanunu üstələmə və s.) aydınlıq gətirir. Bununla əlaqədar ilk dəfə olaraq Azərbaycan hüquq sistemi üçün yeni olan anlayışlardan istifadə edilir. Qanunun layihəsinin hazırlanması və Milli Məclisdə qəbul olunma prosesinin bilavasitə iştirakçısı kimi qeyd edə bilərik ki, qanunun istər ad, istərsə də məzmun baxımından Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminə gətirdiyi yeniliklər hətta müzakirələrdə iştirak edən deputatların da maraq və təəccübünə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən beynəlxalq xüsusi hüquq üçün ənənəvi olan bir sıra anlayış və ifadələrin deputatlar tərəfindən dəyişdirilməsinə cəhd edilirdi. Gətirilən arqumentlərə baxmayaraq, onlar bəzi məsələlər üzrə fikirlərindən əl çəkmədilər. Məsələn, kollizion normasının formullarından biri olan “şəxsi qanun” (fiziki şəxsin şəxsi qanunu – **lex personalis**) ifadəsinin qanunda işlədilməsinə qarşı onlar qətiyyətlə çıxaraq, həmin anlayışın “fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun” formasında verilməsini təkid etdilər və s.

Qanun yalnız xarici elementi mülki hüquqi münasibətlərlə əlaqədardır. Xarici elementli əmək, ailə, mülki-prosessual hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı normalara qanunda rast gəlinmir. Bu da qanunun universallığını şübhə altına alır. Məsələ burasındadır ki, “beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun layihəsi hazırlanarkən yeni Ailə və Mülki- Prosesual Məcəllələr artıq qəbul edilmiş və müvafiq xarici elementli münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı normalar hər bir məcəllədə ayrıca nəzərdə tutulmuşdu.

Göstərilən çatışmazlıqlara baxmayaraq “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verir.

28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları VII bölmədə verilmişdir. “Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi” adlanan həmin bölmədə xarici elementli ailə münasibətlərinə (nikahın bağlanması, tanınması və pozulması, ər-arvadın əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquq və vəzifələri, övladlığa götürmə və s.) tətbiq edilməli

olan kollizion hüquq normaları təsbit edilmişdir.

Ticarət gəmiçiliyi zamanı yaranan xarici elementli münasibətlər tənzimlənərkən əsas götürülən normalar 22 iyun 2001-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin “Tətbiq edilən hüquq” adlanan XXVI fəslində (324-335-ci maddələr) nəzərdə tutulmuşdur. Burada belə münasibətlər zamanı tətbiq edilən hüququn müəyyənləşdirilməsi, gəmiyə mülkiyyət hüquqları və digər əşya hüquqlarının, gəmi heyəti üzvlərinin hüquqi vəziyyətinin, batmış əmlaka hüquqların müəyyən edilməsi zamanı, habelə ticarət gəmiçiliyi sahəsində bağlanmış müqavilələrdən yaranan münasibətlərə, gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlərə, gəmilərdən neftlə çirkləndirmədən vurulan zərərdən yaranan münasibətlərə və s. tətbiq edilməli olan hüquq göstərilir. Məcəllənin 334-cü maddəsinə görə “gəmi sahibinin məsuliyyətinin həddləri gəmi bayrağı dövlətinin qanunu ilə müəyyənləşdirilir”.

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı normalar 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Mülki-Prosessual Məcəllənin “Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat” adlanan IV bölməsində verilmişdir. 46-50-ci fəsillərdən ibarət olan həmin bölmədə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətləri, Azərbaycan Respublikasında xarici məhkəmələrin və arbitrajların qətnamələrinin icrası və tanınması, xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası, xarici dövlətin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icrası və tanınması kimi məsələlər tənzimlənir.

Məcəllələrdən başqa beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına çoxlu sayda qanun və qanunqüvvəli aktlarda da rast gəlmək mümkündür. Xaricilərin ölkədə statusu ilə əlaqədar 13 mart 1996-cı ildə “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məcəlləsinin 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə “Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin xüsusi sənədləri haqqında” Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar 15 yanvar 1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında”, 13 yanvar 1995-ci ildə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, 30 noyabr 1999-cu ildə “İnvestisiya fondları haqqında”

Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli “Valyuta tənzimlənməsi haqqında”, 20 iyun 1995-ci il tarixli “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qüvvədədir.

Beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin dövlət məhkəmələrindən kənar həlli ilə əlaqədar məsələlər 18 noyabr 1999-cu ildə qəbul edilən “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə arbitraj razılaşması bağlananda onun tərəflərinin müəssisələri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşdikdə, arbitrajın yeri və ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer tərəflərin öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüduqlarından kənar yerdə yerləşdikdə, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəli olduqda arbitraj beynəlxalq sayılır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına habelə bir sıra digər qanunlarda: “Patent haqqında” Qanunda, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanunda, “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Qanunda və s. qanunvericilik aktlarında rast gəlinir.

Beləliklə, Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları tam məcəllələşdirilməmiş, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında verilmişdir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun qəbul edilməsi bu istiqamətdə məcəllələşdirmə işinin başlanğıcı hesab edilməli və onun təkmilləşdirilməsi zərurəti qeyd edilməlidir.

3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyi. Xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericiliyini öyrənmək həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə qüvvədə olan beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının müqayisəli təhlili bir tərəfdən gələcəkdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirsə, digər tərəfdən onların xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinə düzgün tətbiq edilməsini asanlaşdırır.

Milli hüququn bir sahəsi olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn inkişaf səviyyəsi

ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlifdir. Bir qrup dövlətlərdə bu haqda ayrıca qanunlar qüvvədədir, digərlərində belə qanunların layihələri hazırlanmış, bəzi dövlətlərdə isə bu sahədə heç bir kodifikasiya işi aparılmamış, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ayrı-ayrı aktların tərkibində nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında ayrıca qanun qəbul etmək yolu ilə məcəllələşmə işi Çexoslovakiyada (1963-cü ildə qəbul edilib, hazırda Çexiyada qüvvədədir), Polşada (1965-ci il), Avstriyada (1978-ci il), Macarıstanda (1979-cu il), Yuqoslaviyada (1982-ci il), Türkiyədə (1982-ci il), İsveçrədə (1987-ci il), İtaliyada (1995-ci il), Ruminiyada (1992-ci il). AFR-da (1986-cı il), Gürcüstanda (1998-ci il), Kanadanın Kvebek əyalətində (1994-cü il), ABŞ-ın Luiziana ştatında (1991-ci il), Lixtenşteyndə (1997-ci il) və s. dövlətlərdə aparılmışdır.

İspaniya, Portuqaliya, Əlcəzair, Misir, Yaponiya, Peru, Vyetnam, Suriya və s. dövlətlərdə qüvvədə olan Mülki Məcəllələrdə kollizion normalar ayrıca bölmədə verilmişdir. Məsələn, 1995-ci ildə Vyetnamda qəbul edilən yeni Mülki Məcəlləyə “xarici elementli mülki münasibətlər” adı altında VII bölmə daxil edilmişdir. Orada çox geniş məsələlər: beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti (m.826), xarici hüququn tətbiqinin hüquqi əsasları, beynəlxalq müqavilələrin qüvvəsi (m.827), fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti (m.829-832), mülkiyyət məsələləri üzrə (m.836-838), müqavilə və müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə (m.834-835) kollizion normalar öz əksini tapmışdır.

Hətta kodifikasiya işinin ənənə xarakter daşımadığı anqlosakason hüquq sistemli ölkələrdə son dövrdə qəbul edilən qanunlarda beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına rast gəlinir. Məsələn, Böyük Britaniyada vəsiyyətnamə haqqında qanun (1963-cü il), övladlığa götürmə haqqında qanun (1968-ci il), boşanma və ər-arvadın ayrı yaşamaları haqqında məhkəmə qərarının tanınması haqqında qanun (1996-cı il) və s.; ABŞ-da Vahid Nümunəvi Ticarət Məcəlləsi (1962-ci il), xarici dövlətlərin immuniteti haqqında qanun (1976-cı il) və s. qəbul edilmişdir. Bu ölkələrdə qeyri-rəsmi səviyyədə aparılan kodifikasiya işi də (Böyük Britaniyada Daysi kursu, ABŞ-da Amerika Hüquq İnstitutu tərəfindən hazırlanan qanunların konflikti haqqında qanunlar məcmuəsi və s.) diqqəti cəlb edir.

4. Beynəlxalq xüsusi hüququn inkişafında beynəlxalq müqavilələrin rolu. Bu və ya digər dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması ifadə edirsə, belə müqavilə həmin dövlətin beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi hesab edilir.

Dünyada inteqrasiya dərinləşdikcə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin, eyni qaydada tənzimlənməsinə dövlətlərin marağı artır. Bu da onların iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması əsasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə öz həllini tapır. Beynəlxalq mülki dövriyyə üçün eyni qaydaların müəyyən edilməsi, yəni onların unifikasiyası beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla reallaşır. Unifikasiyanın predmeti kimi maddi, kollizion və prosessual hüquq normaları çıxış edir. Unifikasiya müxtəlif səviyyələrdə: **ikitərəfli, regional və universal** aparılır. Bundan irəli gələrək **ikitərəfli, regional və universal beynəlxalq müqavilələr** bağlanır.

Mülki dövriyyə ilə əlaqədar olan **ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrlə** əsasən aşağıdakı məsələlər tənzimlənir:

1) ticarət, iqtisadi əməkdaşlıq, əmtəə dövriyyəsi və ödəmələr, ticarət gəmiçiliyi, azad ticarət rejimi haqqında;

2) mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə, o cümlədən 2 noyabr 1992-ci ildə mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Türkiyə Respublikası ilə, 22 dekabr 1992-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Rusiya Federasiyası ilə, 29 iyun 1995-ci ildə mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında Bolqarıstan Respublikası ilə, 8 mart 1996-cı ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Gürcüstan Respublikası ilə, 10 iyun 1997-ci ildə mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Qazaxıstan Respublikası ilə, 18 iyun 1997-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Özbəkistan Respublikası ilə, 05 avqust 1997-ci ildə hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında Qırğızıstan

Respublikası ilə, 21 fevral 1998-ci ildə hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə, 23 oktyabr 2001-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Litva Respublikası ilə belə müqavilələr bağlamışdır. 3 may 2001-ci ildə mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında Türkiyə ilə ikinci dəfə müqavilə bağlanmış və həmin müqavilə 2 noyabr 1992-ci il tarixli müqaviləni əvəz etmişdir;

3) konsulluq münasibətləri haqqında. AR-in Misir Ərəb Respublikası, ÇXR, Türkiyə, Türkmənistan, Pakistan, Gürcüstan, RF, Ukrayna və s. dövlətlərlə bu istiqamətdə ikitərəfli müqavilələr bağlanmışdır;

4) kapital qoyuluşunun həvəsləndirilməsi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında. Bu sahədə AR-in Böyük Britaniya, Fransa, İran İslam Respublikası, Gürcüstan Pakistan İslam Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Livan, İtaliya, Polşa, Türkiyə, Ukraniya və s. dövlətlərlə ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri mövcuddur.

5) qarşılıqlı maliyyə və əmlak pretenziyalarının tənzimlənməsi haqqında;

6) beynəlxalq avtomobil, dəmir yolu, hava, ticarət gəmiçiliyi əlaqələri haqqında;

7) müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqların qarşılıqlı mühafizəsi haqqında;

8) mülki proses məsələləri üzrə və s.

Regional beynəlxalq müqavilələr, bir qayda olaraq, regional beynəlxalq təşkilatların çərçivəsində hazırlanır. Regional beynəlxalq müqavilə kimi Bustamant Məcəlləsi haqqında əvvəlki fəsildə məlumat vermişdik. Müasir dövrdə isə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənməsi prosesi Avropa İttifaqı çərçivəsində geniş miqyasda müşahidə edilir. Bu qəbildən olan beynəlxalq müqavilələrdən 1968-ci il “Şirkətlərin qarşılıqlı tanınması haqqında” Brüssel Konvensiyasını, 1968-ci il “Məhkəmə qərarlarının icrası və məhkəmə aidiyyəti haqqında” Brüssel Konvensiyasını (1978-ci il redaksiyasında), 1980-ci il “Müqavilə öhdəliklərinə hüququn tətbiqi haqqında” Roma Konvensiyasını misal çəkmək olar.

MDB çərçivəsində də qəbul edilən 1993-cü il “Mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Konvensiya, 1993-cü il

“İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Razılaşma, 1995-ci il Avroasiya Patent Konvensiyası, 1997-ci il “İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya və s. regional beynəlxalq müqavilə kimi xarakterizə edilir.

1975-ci ildən etibarən Amerika qitəsinin ölkələri hər üç ildən bir beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə konfranslar keçirir. Qitənin ayrı-ayrı şəhərlərində (Panamada 1975-ci ildə, Montevideoda 1979-cu ildə, La-Pasda 1984-cü ildə və s.) keçirilən bu konfranslarda beynəlxalq xüsusi hüququn ayrı-ayrı məsələləri üzrə otuza qədər konvensiya qəbul edilmişdir.

Universal beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiyası bir sıra beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransı, Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDRUA), BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası (YUNSI TRAL) və s. belə təşkilatlardandır.

Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının yaradılması prosesi hələ XIX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. İlk əvvəl İtaliya hökumətinin təşəbbüsü nəticəsiz qalsa da, 1893-cü ildə Holland hökuməti onun çağırılmasına nail olmuşdur. Konfrans sessiya qaydasında fəaliyyət göstərir. Onun sessiyaları müəyyən tarixi dövrlərdə yaranmış fasilələr nəzərə alınmasa, hər dörd ildən bir çağırılır. 1951-ci ildə Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının daimi statusu qəbul edilir (1955-ci ildə qüvvəyə minib). Statusun 1-ci maddəsinə görə konfransın vəzifəsi beynəlxalq xüsusi hüququn mütərəqqi unifikasiyasına nail olmaqdır. Konfrans hökumətlər səviyyəsində çağırılır, onun daimi bürosu fəaliyyət göstərir.

Haaqa konfransı çərçivəsində ailə hüququ, mülki hüquq, mülki-prosessual hüquqla bağlı mühüm konvensiyalar hazırlanmışdır. Ailə hüququ ilə əlaqədar 1956-cı il “Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1970-ci il “Ər-arvadın boşanması və məhkəmə ayrılmasının tanınması haqqında” Konvensiya, 1978-ci il “Nikahın bağlanması və onun etibarsızlığının tanınması haqqında” Konvensiya, 1978-ci il “Ər-arvadın əmlakına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya və s. göstərmək olar.

Haaqa Konfransı çərçivəsində qəbul edilən 1955-ci il “Daşınar maddi əşyaların beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1956-cı il “Xarici cəmiyyət, assosiasiya və təsisatların hüquqi şəxs kimi tanınması haqqında” Konvensiya, 1961-ci il “Vəsiyyətnamənin forması ilə əlaqədar qanunların kolliziyası haqqında” Konvensiya, 1986-cı il “Beynəlxalq alqı-satqıya tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya (1955-ci ildə qəbul edilən eyni adlı Konvensiyanı əvəz etmişdir) və s. mülki hüquq münasibətləri ilə əlaqədardır; 1954-cü il “Mülki proses məsələləri üzrə” Konvensiya, 1958-ci il “Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəlikləri haqqında işlər üzrə qərarların tanınması və icrası haqqında” Konvensiya, 1970-ci il “mülki və ticarət işləri üzrə sübutların xaricdə toplanması haqqında” Konvensiya və digər sənədlər beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitutun əsası 1926-cı ildə qoyulmuşdur. İlk əvvəl Millətlər Cəmiyyətinin köməkçi orqanı kimi yaradılan institut 1940-cı ildən etibarən beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. İnstitutun əsas məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusi hüquqlarını uyğunlaşdırmaq yolu ilə xarici elementli münasibətləri eyni qaydada tənzimləyən normaların hazırlanmasına nail olmaqdır.

Haaqa Konfransından fərqli olaraq institut daha çox maddi hüquq normalarının unifikasiyasına üstünlük verir. İnstitut tərəfindən hazırlanan mühüm beynəlxalq hüquqi sənədlər kimi 1964-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı vahid qanun haqqında” Konvensiyanı, 1970-ci il “Turist kontraktları haqqında” beynəlxalq Konvensiyanı, 1983-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısında nümayəndəlik haqqında”Cenevrə Konvensiyasını, 1988-cü il “Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında”, 1988-ci il “Beynəlxalq faktoring haqqında” Ottava konvensiyalarını və s. göstərmək olar.

BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası 1966-cı ildə yaradılmışdır. Komissiyanın əsas məqsədi beynəlxalq ticarət hüququnun mütərəqqi harmoniyası və unifikasiyasına kömək göstərməkdir. Bundan əlavə komissiya beynəlxalq ticarət adətlərinin məcəllələşdirilməsini və bu sahədə informasiyaların

yayılmasını dəstəkləyir. Komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq aşağıdakı konvensiyalar qəbul edilmişdir: 1980-cı il “Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” BMT Konvensiyası (Vyana), 1974-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında” Nyu-York Konvensiyası (1980-ci il redaksiyasında), 1978-ci il “Yüklərin dəniz daşımaları haqqında” Hamburg Konvensiyası, 1958-ci il “xarici arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə” Nyu-York Konvensiyası və s. Komissiya tərəfindən 1985-ci ildə YUNSI TRAL qanunu qəbul edilmişdir. Onun əsasında bir sıra ölkələrdə müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiyası istiqamətində Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı çərçivəsində də mühüm işlər görülmüşdür.

Bunlardan əlavə qeyd edilməlidir ki, konkret beynəlxalq təşkilatla bağlı olmayan çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. Hələ XIX əsrin axırlarında belə müqavilələr bağlanmağa başlanmış və onların bir qismi bu gün də qüvvədədir. 1883-cü il “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə” Paris Konvensiyası, 1886-cı il “Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında” Bern Konvensiyası, 1891-ci il “Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı haqqında” Madrid Konvensiyası, 1952-ci il “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyası, 1931-ci il “Çeklər haqqında” Cenevrə Konvensiyası və s. konvensiyalar bu qəbildəndir.

Beləliklə, özündə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarını ifadə edən beynəlxalq müqavilələrin geniş spektri mövcuddur. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekt kimi Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyasının vacib şərtlərindən biri də zəruri beynəlxalq müqavilələrə vaxtında qoşulmaqdan ibarətdir.

5. Digər mənbələr. Beynəlxalq xüsusi hüquqda mənbə kimi qiymətləndirilən **adətlərə** beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi və beynəlxalq hesablaşma sahələrində geniş təsadüf edilir. Beynəlxalq mülki dövriyyədə

tərəflərin tez-tez belə adətlərə istinad etməsi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində onların qeyri-rəsmi kodifikasiya işinə təkan vermişdir. Belə məcmuələrdən biri də iqamətgahı Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan ticarət adətlərinin təfsirinin beynəlxalq Qaydaları (İNKOTERMS) adlanır. İnkotermsdə beynəlxalq ticarət zamanı təsadüf edilən adətlər sistemləşdirilmiş və onların təfsiri verilmişdir. Onun ilk variantı hələ 1936-cı ildə nəşr edilmiş, hazırda isə 1990-cı il variantında qüvvədədir. İnkotermsdən istifadə etmək arzusunda olan tacirlər (iş adamları) bağladıkları müqavilədə ondan istifadəni qabaqcadan şərtləşirlər. Bir sıra dövlətlərdə İnkotermsdən istifadə qanunvericilikdə nəzərdə tutulub. Məsələn, Ukrayna Prezidentinin 4 oktyabr 1994-cü il tarixli fərmanında müəyyən edilib ki, Ukraynada sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri predmeti əmtəə (iş, xidmət) olan müqavilələr, o cümlədən xarici iqtisadi əqdlər bağlayarkən İnkoterms qaydaları tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən həm də sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər (1993-cü il redaksiyasında), inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1995-ci il redaksiyasında), müqavilə təminatları üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1978-ci il) və s. hazırlanmışdır.

Mülki dövriyyədə adətlərin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan normalara həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə rast gəlmək mümkündür. 1980-ci il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” BMT Konvensiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, tərəflər razılaşdıqları hər hansı adətlə əlaqəli hesab olunur. Əgər tərəflərin razılığı ilə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, onda onların bağladıkları müqaviləyə onların bildiyi və ya bilməli olduğu beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq edilən adət tətbiq edilmişdir.

1961-ci il “xarici ticarət arbitrajı haqqında” Avropa Konvensiyasında bir sıra beynəlxalq arbitraj reqlamentlərində beynəlxalq ticarət adətlərinin tətbiqi haqqında müddəə nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə görə mülki dövriyyədə işgüzar adətlər tətbiq edilə bilər. Orada deyilir: “Sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən,

qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır”. Mülki Məcəllənin 11-ci maddəsinin birinci hissəsinin tələblərinə görə işgüzar adət hüquqi qüvvəsinə görə mülki qanunvericilikdən, tərəflərin razılığı ilə seçilən qaydalardan sonrakı yerdə durur.

1999-cu il “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda isə birbaşa “ticarət adətləri” anlayışından istifadə edilir. Həmin qanunun 28-ci maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir: “Bütün hallarda arbitraj məhkəməsi müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq və bu əqdlərə tətbiq edilən ticarət adətlərini nəzərə almaqla qərar qəbul edir”

Beləliklə, adətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə də hüququn mənbəyi kimi tanınır.

Bu fəslin birinci paragrafında qeyd edildiyi kimi anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə **məhkəmə və ya arbitraj presedentləri** hüququn mənbəyi hesab edilir. Məhkəmə presedenti dedikdə hər hansı hüquqi məsələnin həlli ilə əlaqədar məhkəmənin çıxardığı qərarın analoji işlərə baxılarkən rəhbər tutulması başa düşülür. Böyük Britaniyada hüququn mənbəyinin bu növünə xüsusi əhəmiyyət verilir və məhkəmə presedenti hüququn mənbələri sırasında birinci yerdə durur.

Mövzu 3. Kollizion normalar

Plan:

- 1. Kollizion normaların anlayışı və strukturu**
- 2. Kollizion normaların növləri**
- 3. Kollizion bağlanmanın əsas formulları**
- 4. Kollizion hüququn özəllikləri və inkişaf tendensiyası**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
2. Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago,
3. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
4. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
5. Международное частное право: Учебник ля вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
6. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
7. Лунц Л.А. Курс международного частного права. В 3-х М. 2002.
8. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

1. Kollizion normaların anlayışı və strukturu. Münasibətin tənzimlənmə üsuluna, mahiyyətinə, quruluşuna və məzmununa görə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları iki qrupa: maddi və kollizion normalara bölünür. Maddi hüquq normaları münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən etməklə, onların davranışını birbaşa tənzimləyir. Kollizion norma isə hüquq münasibətini birbaşa tənzimləyir, aidiyyəti münasibəti birbaşa tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək hüququ müəyyən edir. Beynəlxalq xarakter daşıyan xarici elementli münsibət, bir qayda olaraq, bir neçə hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Həmin hüquq sisitemlərinin hər biri söhbət gedən hüquq münasibətinə potensial tətbiq edilmə imkanına malikdir. Potensial imkanlar isə hüquq sistemlərinin mənafeələrini, obrazlı ifadə etsək, “toqquşdurur”. Proses kollizion hüquq normaları vasitəsilə “sülhlə” yoluna qoyulur.

Kollizion hüquq normasının əsas təyinatı “toqquşan” hüquq sistemlərindən hansı birinin seçilməsi məsələsini həll etməkdir. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinin tənzimləmə prosesi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mərhələdən keçir. İlk mərhələdə kollizion problem həll edilməlidir. Sonrakı mərhələdə isə münasibət mahiyyət etibarilə tənzimlənməlidir. Münasibəti mahiyyət etibarilə tənzimləməkdən ötrü kollizion norma istiqamətləndirir, bir növ “kompas” rolunu oynayır. Kollizion norma vasitəsilə “səlahiyyətli” hüquq sistemi müəyyən edilir. Münasibətin ədalətli nizama salınması üçün “səlahiyyətli” hüquq sisteminin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollizion norma istinad edir, tətbiq ediləcək hüququ göstərməklə o, göndərici xarakter daşıyır.

“Yad” hüquq sisteminə istinad edən kollizion norma xarici dövlətin qanununun tətbiqini şərtləndirir, məhz onun konkret hüquq münasibətlərini tənzimləməkdən ötrü səlahiyyətli olduğunu əsaslandırır. Beləliklə, kollizion norma xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinin statusunu müəyyən edir.

Kollizion norma müəyyən edilmə formasına görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar ya xüsusi qanunlarda, ya da ayrı-ayrı məcəllələrdə xüsusi bölmədə ifadə olunub. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kollizion normalar “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunda və bir sıra məcəllələrdə (məsələn, Ailə Məcəlləsinin VII bölməsində) ayrıca bölmədə öz əksini tapmışdır. Yəni qanunvericilik aktlarında kollizion normalar sistemli şəkildə verilir. Kollizion normaların sistemi kollizion hüququ yaradır.

Kollizion hüquq kollizion hüquq normalarının sisteminə deyilir. Bu sistemdə hər bir kollizion normanın yeri onun tənzimlədiyi münasibətə görə müəyyən edilir. Kollizion normalar üçün ümumi olan məsələlər isə (geriyə istinad, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt, qanunu üstələmə və s.) bu sistemi tamamlayır. Kollizion norma strukturuna görə digər hüquq normalarından fərqlənir. Kollizion norma iki elementdən ibarətdir: **1) həcm; 2) bağlanma**. Bu sözlər həmin hissələrin yerinə yetirdiyi funksiyalara əsasən seçilib.

Kollizion normanın **həcmi hissəsində** həmin normanın tətbiq ediləcəyi

hüquq münasibətlərinin dairəsi (həcmi) göstərilir. Şərti olaraq **“bağlanma”** adlandırılan ikinci hissədə isə normanın həcmi hissəsində adı çəkilən hüquq münasibətini tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək qanun göstərilir. (münasibət hansısa qanuna bağlandırılır). Məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə “əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir”. Bu bir kollizion hüquq normasıdır. Həmin normada “əqdlərin forması” normanın həcmi, “onların bağlandığı yerin hüququ” isə bağlanma hissəsidir. Və yaxud “ailə üzvlərinin aliment vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir” (Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 154-cü maddəsinin birinci hissəsi) kollizion normasında “ailə üzvlərinin aliment vəzifələri” sözləri həcm, bağlanma isə “ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi” hesab edilir.

Kollizion normanın strukturu onun **funksional təyinatına** - xarici elementli mülki dövriyyədə baş verən münasibəti tənzimləməyə səlahiyyətli olan hüququ seçməyi təmin etmək vəzifəsinə uyğundur. İstər həcmi, istərsə də bağlanma kollizion normanın vacib elementləridir. Onlardan kənar kollizion norma təsəvvür edilə bilməz. Normanın həcmi beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti ilə bağlıdır. Burada beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti olan münasibətin adı hallanır: xarici elementli mülki, ailə, əmək və s. münasibətlər. Normanın bağlanma elementi isə beynəlxalq xüsusi hüququn metodoloji funksiyasını həyata keçirir, onun tənzimləmə metodunun əsas vəzifəsi olan kollizion problemini həll edir. Bağlanma konkret hüquq münasibətini konkret hüquq sistemi ilə əlaqələndirməklə, münasibətin statusunu müəyyən etməklə onu lokallaşdırır, onun daha sıx bağlı olduğu maddi hüququ müəyyən edir.

Kollizion hüquq normasının strukturu beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin qurulması üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin əsasında ya kollizion normaların “həcm”inin, ya da “bağlanma”sının təsnifatı durur. “Həcm”də qeyd edildiyi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən konkret münasibət: mülkiyyət, müqavilə öhdəlikləri, müqavilədən kənar öhdəliklər, vərəsəlik, intellektual mülkiyyət,

hesablaşma, daşınma və s. münasibət ifadə olunur. 1-ci fəsildə biz beynəlxalq xüsusi hüququn sistemini bu prizmadan çıxış edərək izah etmişdik. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq institutları sistem şəklidə düzülərkən onların tənzimlədiyi münasibətlərin növü nəzərə alınmışdır. Bu da kollizion normaların həcminə görə təsnifatına uyğun gəlir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi kollizion bağlanmaya əsasən də qurula bilər. Bu zaman konkret bağlanma ilə tənzimlənən münasibətlər qruplaşdırılaraq onların təsnifatı aparılır. Məsələn, şəxsi qanunla və ya əqdin bağlandığı yerin qanunu ilə hansı məsələlərin tənzimlənməsini müəyyən etməklə, biz konkret bağlanmanın tətbiqi dairəsini konkretləşdiririk.

2. Kollizion normaların növləri. Müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda kollizion normalar geniş spektrə malikdir. Onlar müxtəlif meyarlara əsasən təsnifləşdirilə bilər. Kollizion normaların ən çox təsadüf olunan təsnifatı kollizion bağlanmanın formasına görə aparılan təsnifatdır. Bu əlamətə görə kollizion normalar **birtərəfli və ikitərəfli** növlərə bölünür.

Birtərəfli kollizion hüquq normalarında normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək konkret dövlət göstərilir. Bir qayda olaraq, belə dövlət kimi həmin normanı yaradan dövlət çıxış edir. Yəni dövlət birtərəfli qaydada yalnız öz hüququnun tətbiqi hədlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinin birinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Gətirilən misalda “Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları” normanın həcmi, “Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir” sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Göründüyü kimi normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək dövlət birbaşa göstərilir. Burada yalnız bir dövlətin hüququnun tətbiqindən söhbət getdiyinə görə kollizion norma da birtərəfli adlandırılır.

Tarixən xarici hüququn tətbiqini öz ərazisində məhdudlaşdırmaq üçün

dövlətlər birtərəfli kollizion normalara tez-tez müraciət etmişlər. Ayır-ayrı dövrlərdə Fransa, Sovet İttifaqı və s. dövlətlərin təcrübəsində buna rast gəlmək mümkündür. Əslində belə normaların total şəkildə nəzərdə tutulması beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi prinsiplərinə zidd hesab edilməlidir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq üçün daha çox **ikitərəfli kollizion normalar** xarakterikdir. Beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan kollizion normalar əsasən ikitərəfli kollizion normalardır. İkitərəfli kollizion hüquq normasının kollizion bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə istinad edilir. Kollizion bağlanmanın məzmununu ifadə edən bu prinsiplər tarixən formalaşdığından, hazırda bütün dünyada müəyyən şablonlar altında qəbul edilir. Ədəbiyyatda buna çox vaxt kollizion bağlanmanın tipləri və ya “təhkimətmə formulları” da deyilir. “Beynəlxalq xüsusi hüququ haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə “əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir”. Burada “əqdlərin forması” normanın həcmi, “onların bağlandığı yerin hüququna tabedir” sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə - əqdin bağlandığı yerin hüququna istinad edilmişdir. Əgər əqd İtalyada bağlanıbsa, İtaliya, Azərbaycanda bağlanıbsa Azərbaycan hüququnun tətbiqi nəzərdə tutulub. Deməli, tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün “əqdin bağlandığı yerin hüququ” prinsipindən istifadə edilmişdir. Beləliklə, birtərəfli kollizion normadan fərqli olaraq. İkitərəfli kollizion normanın bağlanma hissəsi tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün müəyyən prinsipdən istifadə edilir.

Birtərəfli kollizion normanın məzmunundan irəli gələrək, onun bağlanma hissəsini uyğun prinsip altında formulə etsək, onda birtərəfli kollizion normanı ikitərəfli kollizion normaya çevirmiş olarıq. Fikirlərimizi yuxarıda çəkdiyimiz misala əsasən izah edək. Birtərəfli kollizion norma kimi göstərdiyimiz Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanan nikahın forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilmişdir. Burada Azərbaycan

Respublikası qanunvericiliyinin tətbiqi əsası kimi nikahın Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanması – “nikahın bağlandığı yer” prinsipi çıxış edir. Bu prinsipdən çıxış edib, normanın məzmununa xələl gətirmədən onu birtərəfli normadan itirərəfli kollizion normaya çevirmək mümkündür: Nikahın bağlanmasının forma və qaydaları onun bağlandığı yerin qanunu ilə müəyyən edilir.

Fransa qanunvericiliyində daha çox birtərəfli kollizion normalara üstünlük verildiyindən, onların Fransa məhkəmə praktikasında itirərəfli kollizion normaya uyğun interpretasiya olunmasına tez-tez rast gəlinir.

Qanunvericisinin iradəsinin ifadə formasına görə kolluzion normalar **imperativ, dispozitiv və alternativ** normalara bölünür. **İmperativ kollizion norma** tərəflərin öz arzusu ilə dəyişdirə bilmədiyi, tətbiq ediləcək hüquq haqqında qəti göstəriş verən normaya deyilir. Məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir: “Predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqdin forması həmin torpağın yerləşdiyi ölkənin imperativ hüquq normaları ilə müəyyən edilir, bu şərtlə ki, həmin ölkənin hüququna görə, əqdin bağlandığı yerdən və bu əqdin tabe olduğu hüquqdan asılı olmayaraq bu normalar tətbiq olunmalıdır”. Tərəflər predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqd bağlayarkən bu normanın tələbinə qəti şəkildə riayət etməyə borclu olduğuna görə bu norma imperativ norma adlanır.

Dispozitiv kollizion norma zamanı isə tərəflər tətbiq ediləcək hüquqla bağlı seçmə imkanına malik olur. Dispozitivlik daha çox müqavilə münasibətləri sferası üçün xarakterikdir. Təsadüfi deyildir ki, müqavilə öhdəliklərində “tərəflərin muxtariyyəti” əsas kollizion bağlanma kimi çıxış edir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 24-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir: “Müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi... tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir”. Göründüyü kimi tərəflər müqavilə öhdəlikləri ilə bağlı istənilən ölkənin hüququnu seçməkdə azaddırlar.

Alternativ kollizion norma elə normaya deyilir ki, bu zaman tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün bir neçə qaydadan istifadə edilir. Məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində deyilir: “Etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun”. Qeyd edilən normada etibarnamənin formasının müəyyən edilməsi ilə bağlı iki alternativ bağlanma: 1) onun verdiyi ölkənin hüququ; 2) Azərbaycan Respublikasının hüququ nəzərdə tutulub. Eyni zamanda, qanun bu bağlanmaların tətbiqi ardıcılığına da münasibətini ifadə edir. İlk olaraq etibarnamənin verildiyi ölkənin hüququna üstünlük verilir. Onun tələblərinə forma baxımından cavab verməyən etibarnaməyə Azərbaycan hüququ tətbiq edilir. Əgər forma baxımından etibarnamə Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğundursa, onda o, etibarlıdır.

Bəzən alternativ bağlanması olan kollizion normaya **mürəkkəb kollizion norma** da deyilir. Ümumiyyətlə, bir həcm, bir bağlanmadan ibarət olan normaya sadə kollizion norma, diferensial həcmə və bir neçə bağlanmaya malik olan normaya isə mürəkkəb kollizion norma deyilir.

Alternativ kollizion normanın özü də alternativ bağlanmalar arasında olan əlaqənin xarakterinə görə sadə və mürəkkəb alternativ normalara bölünürlər. Sadə alternativ normada kollizion bağlanmalar bərabər statusa malik olur, onlar birbirindən öz aralarında “və ya” bağlayıcısı ilə ayrılır. İstehlakçıya dəyən ziyana görə məsuliyyət müəyyən edən “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 27-ci maddəsində sadə alternativ kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulub. Orada deyilir: “Malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında: istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ; istehlakçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ; istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur”. Misal gətirilən normada üst-üstə beş sadə alternativ

kollizion bağlanma müəyyən edilib. Onlar öz aralarında bərabər statusuna malik olub və onlardan hər hansı birinə üstünlük verilməsi istehlakçının seçimindən asılıdır.

Mürəkkəb alternativ kollizion normada isə alternativ kollizion bağlanmalar arasında tabelik münasibətləri mövcuddur və onlar tətbiqi ardıcılığa malik olurlar. Bu zaman əsas (baş) və əlavə (subsidiar) kollizion bağlanmalar fərqləndirilir. Əgər müəyyən edilmiş, əsas kollizion bağlanma bu və ya digər səbəbdən tətbiq edilmədikdə və ya səlahiyyətli hüquq normasının seçilməsi üçün kifayət etmədikdə əlavə kollizion bağlanma tətbiq edilir. Yuxarıda istinad etdiyimiz “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma mürəkkəb alternativ normaya misaldır. Orada birinci nəzərdə tutulan etibarnamənin “verildiği ölkənin hüququ” bağlanması həm də əsas bağlanmadır və ilkin olaraq tətbiq edilməlidir. İkinci bağlanma “Azərbaycan Respublikasının hüququ” alternativ bağlanma olmaqla yanaşı, həm də subsidiardır. Məsələnin həlli üçün birincinin tətbiqi kifayət etmədikdə ona istinad edilir.

Qanunvericilik təcrübəsində mürəkkəb alternativ kollizion normaların geniş spektrinə rast gəlmək mümkündür.

3. Kollizion bağlanmanın əsas formulları. İkitərəfli kollizion hüquq normasında kollizion bağlanma, bir qayda olaraq, ümumqəbuledilmiş şablonlarla verilir, bunlara da çox vaxt kollizio bağlanmanın formulları deyilir. Kollizion bağlanmanın formulları öz başlanğıcını qədim Roma hüququndan götürdüyünə və bütün dünyada qəbul edildiyinə görə latın terminləri ilə ifadə olunur. Onların bir qismi üzərində daha ətraflı dayanaq:

1. Fiziki şəxsin şəxsi qanunu (lex personalis). Dövlətlərin “toqquşan” hüquqlarından birini seçmək məqsədilə tez-tez tətbiq edilən kollizion bağlanmalardan biri də fiziki şəxsin şəxsi qanunudur. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu formul “fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun” şəklində verilmişdir. Şəxsi qanunun iki növü mövcuddur: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin

qanunu (**lex domicilii**).

Şəxsi qanun formuluna aşağıdakı məsələlərin hüquqi statusu müəyyən edilərkən istinad edilir:

- 1) şəxsin hüquq qabiliyyətinin yaranması və xitamı məsələləri;
- 2) şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məsələləri;
- 3) şəxsi hüquqlarla bağlı məsələlər (ad hüququ; şərəf və ləyaqət hüququ);
- 4) ailə hüququ, xüsusilə nikah və boşanmanın daxili şərtləri ilə bağlı məsələlər;
- 5) daşınar əmlakla bağlı vərəsəlik məsələləri.

Şəxsi qanunun növ müxtəlifliyi ayrı-ayrı hüquq ailələrində formalaşan ənənə ilə bağlıdır. Roman-german hüquq sistemli ölkələrdə şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**), ümumi hüquq sistemli ölkələrdə isə şəxsin daimi yaşadığı yerin qanununa (**lex domicilii**) üstünlük verilir. Norveç, Danimarka, İslandiya istisna olmaqla Avropa ölkələrində, bir sıra Latın Amerikasına (Kuba, Kosta-Rika, Panama və s.) və ərəb ölkələrində (Misir, Əlcəzair və s.) **lex patriae**, Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Hindistan, bəzi Latın Amerikasına ölkələrində (Argentina, Braziliya) və yuxarıda adı çəkilən üç Avropa ölkəsində **lex domicilii** tətbiq edilir. Avstriya, Macarıstan, İsveçrə, Meksika, Venesuela və s. ölkələrdə isə şəxsi qanunun hər iki variantına (qarışıq sistem) istinad edilir.

Son dövrlər qarışıq sistemdən istifadəyə tez-tez təsadüf olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qəbul edilən qanunlarda bu sistemə üstünlük verilir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu yolla gedərək şəxsi qanunun aşağıdakı variantlarını müəyyən etmişdir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ; 2) şəxsin daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ; 3) şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ; 4) qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ.

Problemin belə həlli müasir beynəlxalq xüsusi hüququn xarakterindən irəli gələrək, onun səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib.

2. Hüquqi şəxsin qanunu (lex societatis). Bəzən bu formula “hüquqi şəxsin şəxsi qanunu”, “hüquqi şəxsin milli qanunu” və s. formalarda verilir. Azərbaycan

Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununda “hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanun” ifadəsindən istifadə edilib. Hüquqi şəxsin bu və ya digər dövlətə mənsub olması, yəni onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bu kollizion bağlanmadan istifadə edilir. Məhz hüquqi şəxsin qanunu ilə hüquqi şəxsin statusu, onun mülki hüquq qabiliyyəti, o cümlədən onun hüquqi şəxs statusuna malik olması, onun fəaliyyətinin yaranması və xitamının əsasları, onun təşkilati hüquqi formaları, hüquq qabiliyyətinin həcmi, hüquqi şəxsin daxilində münasibətlərin qurulması və s. məsələlər müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin qanununu müəyyən edərkən müxtəlif meyarlardan: hüquqi şəxsin təsis edildiyi yer (inkorporasiya prinsipi), hüquqi şəxsin inzibati aparatının yerləşdiyi yer (oturaqlıq prinsipi), hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərdiyi yer və s. istifadə edilir.

Xarici hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipindən (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 12-ci maddəsi) istifadə edilmişdir. Bu barədə 6-cı fəsildə daha ətraflı söhbət ediləcəkdir.

3. Əşyanın olduğu yerin qanunu (lex rei sitae). Bu kollizion bağlanma ilə əşya hüquqlarının həcmi, onun əmələ gəlməsi, digərinə keçməsi və xitamı qaydaları müəyyən edilir. Əşyanın mülkiyyət hüququnun obyektı olması, onun hüquqi təsnifatı (əşyanın daşınar və ya daşınmaz olması, bölünən və ya bölünməyən olması, özgəninkiləşdirilən və ya özgəninkiləşdirilməyən əşyalar və s.) əşya hüququnun məzmunu və s. məsələlər xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri zamanı əşyanın olduğu yerin qanunu ilə həll edilir.

Beynəlxalq adət kimi hələ qədim dövrlərdə tətbiq edilən bu kollizion bağlanma hazırda əksər ölkələrdə qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 20-ci maddəsinin birinci hissəsində əşya hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququna istinad edilir.

Lakin həmin qaydada bir sıra istisnalar mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə üç istisna nəzərdə tutulub. Onlar aşağıdakılardır:

1)“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 21-ci maddəsinə görə əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan hərəkət və ya digər hallar baş verdiyi zaman həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Yəni sonradan əşyanın digər dövlətə keçməsi sadalanan məsələlərin həlli zamanı onun olduğu yerin qanununa deyil, həmin hallar baş verdiyi zaman yerləşdiyi ölkənin qanununa üstünlük verilir; 2) nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların olduğu yerin qanunu ilə deyil, onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur; 3) yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 22-ci maddəsi).

4. Əqdi bağlayan tərəflərin seçdiyi qanun (lex voluntatis). Bu kollizion bağlanmaya görə tərəflər arasında bağlanan əqdin statusu onların seçdiyi dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir. Əqdi bağlayan tərəflər öz iradələrini ortaya qoyaraq qarşılıqlı razılaşma əsasında əqdə tətbiq ediləcək hüququ seçirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquqda “iradələrin muxtariyyəti” adlanan bu prinsip müqavilə öhdəlikləri üçün xarakterikdir.

Meydana gəlməsi XIX əsrin axırlarına təsadüf edilən “iradələrin muxtariyyəti” formulu hazırda ümumqəbuledilmiş kollizion bağlanmalardan biri kimi həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Tərəflərin seçdiyi qanun formulu müqavilə iştirakçılarının razılığı ilə hüququn seçilməsi adı altında Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 24-cü maddəsində verilmişdir. Orada deyilir ki, müqavilə ilə bağlı aşağıdakı məsələlər tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir: tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımi qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, tələbin güzəşti, borcun köçürülməsi. Müqavilə tərəfləri həm bütövlükdə müqavilə üçün, həm də onun ayrı-yarı hissələri üçün tətbiq

olunmalı hüququ seçə bilərlər.

5. Əqdin bağlandığı yerin qanunu (lex loci actus). Kollizion bağlanmanın bu növünün müxtəlif formalarına rast gəlinir: a) müqavilənin bağlandığı yerin qanunu (**lex loci kontraktus**); b) əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (**locus regit actus**); c) müqavilənin icra olunduğu yerin qanunu (**lex loci solutionis**); ç) nikahın bağlandığı yerin qanunu (**lex loci celebrationis**); d) ziyanın vurulduğu yerin qanunu (**lex loci delicti commissi**).

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunu müqavilənin bağlandığı ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar müqavilənin bağlandığı yeri müəyyən etmək bir sıra hallarda çətinliklər yaradır. Məsələn burasındadır ki, poçt, teleqraf, faks, internet vasitəsilə bağlanan müqavilələrin bağlandığı yerlə bağlı dövlətlərin qanunvericiliklərində müxalif mövqelər var. Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə istifadə edilən “poçt qutusu” konsepsiyasına görə belə müqavilələrdə akseptin göndərildiyi yer müqavilənin bağlandığı yer hesab edilir. Qitə hüquq sistemli ölkələrdə isə belə halda akseptin alındığı yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi baxılır. Təcrübədə həmin hüquq sistemlərin toqquşması zamanı eyni vaxtda iki yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi qiymət verilə bilər. Belə vəziyyət də söhbət gedən kollizion bağlanmanın tətbiqi dairəsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxartmışdır.

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunundan fərqli olaraq əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (**lokus regit formam actus**) ümümqəbuledilmiş kollizion bağlanmalardan biridir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 17 və 18-ci maddələrində də bu formula özünün normativ təsbitini tapmışdır. Qanunun 17-ci maddəsində əqdlərin, 18-ci maddəsində isə ayrıca əqd kimi etibarnamənin formasının onların bağlandığı yerin hüququna tabe olması müəyyən edilmişdir.

Müqavilənin icra olunduğu yerin qanununa (**lex loci solutionis**) aid olan məsələlərin dairəsi milli hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 25-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə görə müqavilənin icra üsullarına və

proseduralarına, habelə onun lazımi qaydada icra edilməməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlərə münasibətdə tətbiq olunan hüquqdan əlavə icranın keçirildiyi ölkənin hüququ da nəzərə alınmalıdır.

Nikahın bağlandığı yerin qanunu (**lex loci celebrations**) dedikdə ərazisində nikah bağlanan dövlətin hüququ başa düşülür. Bu formula çox geniş yayılmışdır. Bir qayda olaraq, nikahın bağlanmasının formasına münasibətdə işlədilən bu kollizion bağlanma bəzi nikahın şərtlərinin müəyyən edilməsinə, onun həqiqiliyinə də şamil edilir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146 və 148-ci maddələrində nikahın bağlandığı yerin qanununa istinad edilmişdir.

Ziyanın vurulduğu ölkənin qanunundan (**lex loci delicti commissi**) delikt öhdəliklər zamanı tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Həmin kollizion prinsip vasitəsilə hüquq pozuntusunun mövcudluğu, onun həcmi, xarakteri, vurulan ziyana görə ödəniləcək kompensasiyanın miqdarı, ziyanı vuran şəxsin təqsiri, onun məsuliyyətinin yaranma şərtləri və s. məsələlərin həllinə imkan yaranır.

“Ziyanın vurulduğu yer” anlayışı milli hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Bəzi hüquq sistemlərində belə yer kimi qeyri-qanuni hərəkət və hərəkətsizliyin törədildiyi yer, digərlərində isə ziyanlı nəticənin baş verdiyi yer başa düşülür. Üçüncü qrup isə zərərçəkənə daha çox sərf edən qanunvericiliyin seçilməsinə üstünlük verir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsinə görə ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri ziyanı ödəmək haqqında tələbin irəli sürülməsi üçün əsas olan hərəkətin və ya digər vəziyyətin baş verdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Xaricdə vurulan ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri tərəflər eyni dövlətin vətəndaşları və ya hüquqi şəxsləridirsə, həmin dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir.

6. Satıcının ölkəsinin qanunu (lex venditoris). Alqı-satqı müqaviləsində satıcının ölkəsinin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan bu kollizion bağlanmaya son dövrdə qəbul edilmiş istər milli beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində,

İstərsə də beynəlxalq müqavilələrdə xüsusi diqqət verilmişdir. Həmin sənədlərin tədqiqi göstərir ki, burada “saticı” anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Əgər hər hansı müqavilə üzrə tərəfin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik müqavilənin başlıca məntiqini təşkil edirsə, onda həmin tərəf “saticı” kimi qiymətləndirilir, sözü gedən müqaviləyə isə onun mənsub olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu prizmadan çıxış etmiş, tərəflərin razılığı olmadığı halda müqaviləyə tərəfin təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutmuşdur (maddə 25). Həmin maddədə alqı-satqı müqaviləsi ilə bağlı dar mənada “saticıdan” söhbət gedirsə, digər müqavilələrə münasibətdə (əmlak, kirayə, əvəzsiz istifadə, podrat və s. müqavilələr) isə sözün geniş mənasında “saticının ölkəsinin hüququnun” tətbiqi nəzərdə tutulub.

7. Məhkəmənin qanunu (lex fori). Kollizion problemin həlli zamanı bu formula, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrdə istinad edilir. Dövlərdaxili qanunvericilikdə isə digər hüquqi texniki üsuldən istifadə etməklə, yalnız öz hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan birtərəfli kollizion norma yaratmaqla eyni məqsədə nail olmaq mümkündür.

“Məhkəmənin qanunu” formuluna görə məhkəmə və ya digər hüquq tətbiq edən orqan xarici elementin mövcudluğuna baxmayaraq xüsusi hüquq münasibətinə öz ölkəsinin hüququnu tətbiq edir. Bir qayda olaraq, bütün prosessual hərəkətlər: hakimlərin təyin olunması qaydası, iclasın aparılması, şahidlərin çağırılması, sübutların həqiqiliyi və s. məhkəmənin (arbitrajın) qanunu ilə tənzimlənir.

Biz yalnız geniş şəkildə yaranmış və ümumtanınmış kollizion bağlanmaları xarakterizə etdik. Əslində onların sayı xeyli çoxdur və müxtəlif təzahür formaları mövcuddur.

4. Kollizion hüququn özəllikləri və inkişaf tendensiyası. Kollizion hüquq sözün geniş mənasında hər bir dövlərin beynəlxalq ünsiyyəti üçün mühüm vasitələrdən biridir. Bu və ya digər dövlət məhz özünün kollizion hüququ vasitəsi ilə xarici

dövlərin mülki hüquq qanunvericiliyinin qüvvəsindən irəli gələn vəziyyəti (halı, nəticəni) tanıyır və ona münasibət bildirir. Hər bir dövlət özünün kollizion hüququnu yaratmaqla ona aid olan fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq dövriyyədə iştirakına “yaşıl işıq” yandırır və eyni zamanda onun suverenliyinin şamil olduğu ərazidə xaricilərin hüquqi statusunun necə müəyyən edilməsinə münasibət bildirir.

Kollizion normalar ifadə olunduğu mənbənin hüquqi təbiətinə görə milli və beynəlxalq ola bilər. Milli kollizion norma konkret dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsi olaraq öz ifadəsinin dövlətdaxili qanunvericilikdə tapır. Beynəlxalq kollizion norma isə iki və daha çox dövlətin iradəsinin razılaşdırılması yolu ilə yaranır və beynəlxalq müqavilələrdə ifadəsini tapır.

Bəşəriyyət hələ ki, kollizion hüququn vahid universal sistemə nail olmuşdur. Bu yalnız bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan kollizion hüquq normalarını özündə ehtiva edən çoxtərəfli saziş bağlamaq yolu ilə mümkündür. Bu istiqamətdə mövcud olan sazişlər isə (Bustamant məcəlləsi, konkret məsələlər üzrə müəyyən sazişlər, məsələn, 1930-cu il “Köçürmə və adi veksəl barədə qanunların bir sıra kollizion məsələlərinin həlli haqqında” Konvensiya və s.) ya məhdud sayda dövlətləri özündə birləşdirir, ya da kollizion hüququn bütün məsələlərini əhatə etmir.

Bu gün üçün kollizion hüquq daha çox milli xarakter daşıyır və beynəlxalq müqavilələrlə müqayisədə dövlətdaxili qanunvericiliklərdə geniş təsadüf edilir. Yəni, universal səviyyədə kollizion hüququn unifikasiyasına nail olunmadığından, hələ ki, Azərbaycan, Rusiya, Almaniya, Fransa və s. dövlətlərin kollizion hüququndan danışır. Mənsub olduğu hüquq sisteminin xüsusiyyətindən irəli gələrək kollizion hüquq mənbə etibarını ilə müxtəlif xarakterli aktlarda (müqavilə, qanun, qanunqüvvəli akt, məhkəmə presedenti və s.) ifadə oluna bilər.

Bir sıra dövlətlər kollizion hüququ məcəllələşdirməyə cəhd etmiş (Almaniya, Avstriya, Azərbaycan, Çexiya, Macarıstan, Polşa, Türkiyə və s.) və müəyyən mənada buna nail olsalar da, əksər dövlətlərin qanunvericiliyində bu proses getməmişdir. Bu sahədə məcəllələşdirmə işinə cəhd edən dövlətlərin

çoxunda isə həmin proses uğurlu aparılmamış nəticədə milli hüquqda kollizion hüquq normaların vahid aktda cəmləşdirilməsinə nail olunmamışdır.

Kollizion hüququ məcəllələşdirən normativ hüquqi aktın adı, bir qayda olaraq, “Beynəlxalq xüsusi hüquq” qanunu adlandırılır ki, bu da təsadüfi deyildir. Beynəlxalq xüsusi hüquq tarixən kollizion hüquq kimi meydana gəlmiş və ona sinonim anlayış kimi işlədilmişdir. Müasir dövrdə beynəlxalq xüsusi hüquq normaların kütləsi xeyli artdığından, o, kollizion hüququn dar çərçivəsindən kənara çıxaraq, özündə kifayət qədər maddi hüquq normalarını da cəmləşdirmişdir. Bu mənada milli qanunvericiliklərdə kollizion hüquq normalarının məcəllələşdirilməsinin nəticəsi kimi peyda olan aktın adının “beynəlxalq xüsusi hüquq” adlandırılmasını şərti qəbul etmək lazımdır. Belə normativ hüquqi akt “Kollizion hüquq haqqında” qanun adlandırılıbsaydı, fikrimizcə, mahiyyəti daha düzgün əks etdirmiş olardı.

Kollizion hüquq norması maddi hüquq normasından yalnız struktur baxımından fərqlənir. Bu növ normaların tətbiqi ilə müşayət olunan kollizion hüquqi tənzimləmə bir sıra özəlliklərə malikdir. Bu istiqamətdə tez-tez müşahidə olunan situasiyalardan biri də elmi ədəbiyyatda **“kollizion kolliziya”** adlandırılır. Məlumdur ki, müxtəlif dövlətlərin maddi hüquq normaları arasında fərq hüququn kolliziyasını yaradır. “Kollizion kolliziya” isə ayrı-ayrı dövlətlərin oxşar münasibətləri tənzimləyən kollizion hüquq normalarının arasında olan fərqdən irəli gəlir, yəni kolliziyon hüquq normalarının kolliziyasına, başqa sözlə, kolliziyaların kolliziyasına deyilir. Belə fərq də, bir qayda olaraq kollizion normasının bağlanma hissəsində (təhkimetmə formullarında) özünü büruzə verir.

“Kollizion kolliziya” vəziyyəti bir sıra neqativ faktorlar (məsələn, geriyyə istinad və s.) doğurur. Təsadüf edilən situasiyalardan biri də **“axsıyan münasibətlər”** adlandırılan vəziyyətdir. Belə halda bir dövlətin hüququna görə hüquqa uyğun hesab edilən, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən, hüquqi baxımdan müdafiə olunan münasibət digər dövlətin hüququna görə hüquqa zidd hesab edilir, hüquqi qüvvə kəsb etmir və ya hüquqla müdafiə olunmur.

“Kollizion kolliziya”nın müsbət və mənfi növləri fərqləndirilir. Müsbət

“kollizion kolliziya” zamanı tətbiq edilməyə iddialı olan iki dövlətin kollizion normalarının hər ikisi konkret hala münasibətdə özünün tətbiqini qanini hesab edir. Mənfi “Kollizion kolliziya” zamanı isə iddialı hüquq sistemlərin heç biri konkret münasibəti tənzimləmək üçün özünü səlahiyyətli hesab etmir. Müxtəlif şəxsi qanun formuluna malik dövlətlərin qanunvericilikləri baxımından bunun sadə izahatını vermək olar. Məlumdur ki, şəxsi qanunun iki formulu mövcuddur: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı ölkənin qanunu (**lex domicilii**). Roman-german hüquq sistemli ölkələrdə fiziki şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu, ümumi hüquq sistemli ölkələrdə isə onun daimi yaşadığı yerin qanunu şəxsi qanun hesab edilir. Bu prinsipdən çıxış etsək Böyük Britaniyada daimi yaşayan Fransa vətəndaşının şəxsi hüquqları ilə bağlı məsələlər Böyük Britaniya hüququna görə daimi yaşadığı ölkənin, Fransa hüququna görə isə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ ilə müəyyən ediləcəkdir. Şəxsi statusun tənzimlənməsi zamanı qeyd edilən hər iki hüquq özünü səlahiyyətli hesab edəcəkdir. Bu müsbət mənada “Kollizion kolliziya”dır. Amma ingilis təbəqəsi Fransada daimi yaşayacağı təqdirdə bunun tam əksi olan situasiyanın şahidi olacağıq. Bu zaman sözü gedən hüquq sistemlərin heç biri şəxsi statusla bağlı məsələlərin həllində özünü səlahiyyətli hesab etmir. Belə ki, ingilis hüququna görə fiziki şəxsin şəxsi statusu ilə bağlı məsələlər onun daimi yaşadığı ölkənin (konkret halda Fransanın), Fransa hüququna görə isə onun vətəndaşı olduğu ölkənin (yəni Böyük Britaniyanın) hüququ ilə tənzimlənilir. Belə vəziyyətə mənfi mənada “Kolliziyon kolliziya” deyilir ki, axırıncı münasibətin tənzimlənmə baxımından həllini tapmamasına, başqa sözlə desək “axsayan münasibətə” gətirib çıxarır.

Təcrübədə kollizion hüququn tətbiqi ilə bağlı təsadüf edilən digər bir situasiya müxtəlif dövlətlərin hüququna məlum olan müvafiq terminlərin zahirən oxşar olmasına baxmayaraq, məzmun baxımından müxtəlif mənə vermələri ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda bu “**tövsif konflikt**”, bəzən isə “**gizli kolliziya**” adlandırılır.

Kollizion norma hər bir hüquq norması kimi müxtəlif hüquqi anlayışlardan və hüquqi texnika baxımından konstruksiyalardan ibarətdir. Məsələn, kollizion

normanın həcmi hissəsində “fiziki şəxsin adı”, “hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti”, “əqdin forması”, “iddia müddəti”, “daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları” və s., bağlanma hissəsində isə “fiziki şəxsin şəxsi qanunu”, “hüquqi şəxsin şəxsi qanunu”, “əqdin bağlandığı yerin qanunu”, “müvafiq münasibəti tənzimləyən ölkənin qanunu”, “əmlakın yerləşdiyi ölkənin qanunu” və s. bu kimi anlayış və konstruksiyalara rast gəlinir (bu anlayışlar 6 iyun 2000-ci il tarixli “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan götürülmüşdür). Kollizion hüquq normasının tətbiqi ilə əlaqədar ilk növbədə bu anlayışlara aydınlıq gətirilməli, tənzimlənməsi ehtiyac duyulan faktiki halla onların nə dərəcədə uyğunluğu aydınlaşdırılmalı, başqa sözlə, kollizion norma təfsir edilməli və hüquqi tövsifini tapmalıdır. Lakin məsələ bununla bitmir.

Səlahiyyətli hüquq norması seçilərkən bu proses xarici hüququn xeyrinə həll edilə bilər. Həddər yerə kollizion normanı milli hüquq sistemlərini birləşdirən körpü adlandırmırlar. Bu zaman birincidən daha mürəkkəb olan yeni bir məsələ meydana çıxır: istinad edilən xarici hüquqda mövcud olan hüquq anlayışlarının təfsiri və tövsifi. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta hər iki hüquq sistemində (kollizion normanın mənsub olduğu və kollizion normanın istinad etdiyi) eyni formada yazılan və səslənən anlayışlar arasında belə fərqi olması mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir dövlətin hüquq sistemi özünəməxsus bir yol keçməklə formalaşır. Bu prosesdə həm hüquq yaratma, həm də hüquq tətbiqetmə praktikasının rolu əvəzsizdir. Məhz buna görə də hətta bir-birinə zahirən çox yaxın olan hüquq sistemləri arasında hüquq normalarının tövsifi və təfsiri baxımından ciddi fərqlər aşkara çıxır. Məsələn, Fransa və Belçikada mülki qanunvericilik sahəsində eyni mənbə - Napoleon Mülki Məcəlləsi qüvvədədir. Lakin təcrübədə həmin aktın ayrı-ayrı anlayışlarının məna və məzmunu baxımından müxtəlif şəkildə izahı və tətbiqi ilə bağlı ciddi fərqlər mövcuddur. Əgər eyni hüquq mənbəyinə malik olan dövlətlərin praktikasında vəziyyət belədirsə, bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən hüquq sistemləri arasındakı fərqi anlamaq o qədər də çətin deyil.

Elmi ədəbiyyatda bu problemin izahı ilə bağlı, bir qayda olaraq “iddia

müddəti” institutu üzərində dayanırlar. Məlumdur ki, roman-german hüquq sistemli ölkələrdə “iddia müddəti” institutu maddi hüquq institutu, anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə isə prosessual hüquq institutudur. Əgər Fransa məhkəməsində Böyük Britaniya hüququna tabe edilən iş üzrə iddia müddəti ilə bağlı məsələ meydana çıxırsa, bu zaman məhkəmə necə hərəkət etməlidir. O, “iddia müddəti”ni maddi hüquq kimi nəzərdən keçirərsə, yəni mənsub olduğu hüquq sistemi baxımından onu qiymətləndirərsə, ingilis hüququnu tətbiq etməlidir, yox, əgər onu prosessual hüquq baxımından tövsif edərsə, yəni münasibətin tabe edildiyi ingilis hüququ baxımından məsələyə yanaşarsa, onda məhkəmə ingilis hüququnun bu normasını onun prosessual norma olduğuna görə tətbiq edə bilməyəcəkdir. Belə ki, məhkəmə, ümumiyyətlə, xarici prosessual qanunları tətbiq etmir.

Beləliklə, kollizion normaların tətbiqi prosesində həm kollizion normasının özünün, həm də onun istinad etdiyi hüququn izahı və tövsifi ilə bağlı məsələlər meydana çıxır. Bu prosesdə ilkin və sonrakı tövsif fərqləndirilir. Əgər münasibədə xarici element mövcuddursa, deməli o, milli hüquq sistemində mövcud olan kollizion normanın tətbiqini şərtləndirir. Milli hüquq sistemindəki kollizion normaya yanaşan zaman məhkəmə mənsub olduğu hüquq sistemi baxımından ona məlun olan kateqoriyalardan istifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu zaman məhkəmə **lex fori** əsasında ilkin tövsifi həyata keçirir. Bunun nəticəsi kimi məhkəmə icraatında olan iş üzrə konkret münasibətin xarici hüquqla tənzimlənməsi əsasını müəyyən edərsə, onda sonrakı bütün məsələlər seçilən xarici hüquq baxımından tövsif edilməlidir. Deməli, sonrakı tövsif münasibəti mahiyyətə nizama salan hüquqa – **lex causae** tabe edilməlidir. Bu zaman istinad edilən xarici hüquq norması “vətən”ində olduğu kimi tətbiq edilməlidir. Qoyulan məsələyə qeyd edilən münasibət müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda bu istiqamətdə hakim doktorina hesab edilir. Lakin fərqi yanaşmalar da mövcuddur.

Bununla bağlı elmi ədəbiyyatda “avtonom tövsif” adlandırılan nəzəriyyə üzərində dayanmaq olar. Bu nəzəriyyəyə görə kollizion norma milli hüquq sistemləri arasında körpü rolu oynadığına görə avtonom tövsif edilməlidir.

“Avtonom tövsif” nəzəriyyəsinin banisi hesab edilən alman hüquqşünası E.Rabelin fikrinə görə kollizion normada ifadəsini tapan anlayışlara bir hüquq sistemi çərçivəsində deyil, müxtəlif hüquq sistemlərinin müqayisəli analizinə əsaslanan ümumi hüquq düşüncəsi mövqeyindən yanaşılmalıdır. Bəzi müəlliflər bu məsələdə bir az da irəli gedərək kollizion normanın həcminə münasibətdə “avtonom tövsif”dən, kollizion normanın bağlanma hissəsinə münasibətdə isə məhkəmənin qanunundan istifadəni məqsədə müvafiq hesab edirlər. Əlbəttə, **“avtonom tövsif”** nəzəriyyəsi bir ideya baxımında mütərəqqi hesab edilməlidir.

Belə ki, dünya dövlətlərinin inteqrasiyası nəticəsində hüquq sistemlərinin bir-birinə yaxınlaşması və onlar arasında fərqi getdikcə azalması tendensiyası ləğvdir. Lakin hüquq tətbiq edən orqanların gündəlik fəaliyyətində buna nail olmaq qeyri-mümkündür, çünki onların fəaliyyəti hüquq sistemlərinin müqayisə etmək və ondan nəticə çıxarmaq deyil, konkret hüquq normalarını tətbiq etməklə bağlıdır.

Təəssüf ki, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda “tövsif konflikti”nə münasibət bildirilməmişdir. Məsələ ilə bağlı Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinin mövqeyi maraq doğurur. Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin 1187-ci maddəsində tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı hüquqi anlayışların hansı qanunvericilik əsasında tövsif edilməsi ilə bağlı məsələsi özünün normativ təsbitini tapmışdır. Həmin normaya görə tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı hüquqi anlayışlar, əgər qanunda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Rusiya hüququna uyğun tövsif edilir. Tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı tövsifi tələb olunan hüquqi anlayışlar Rusiya hüququna məlum olmadıqda və ya başqa məzmununda məlum olduqda və Rusiya hüququna uyğun onların tövsifi mümkün deyildirsə, onda onların tövsifi zamanı xarici hüquq tətbiq edilə bilər. Göründüyü kimi Rusiya qanunvericiliyində “tövsif konflikti” ilə bağlı məsələnin daha çox Rusiya hüququnun xeyrinə həll edilməsinə üstünlük verilmiş və təklif edilən ikinci üsula (xarici hüquqa) dispoitiv münasibət göstərilərək, məsələnin müəyyən şərtlər daxilində xarici hüququn xeyrinə həll edilməsi hüquq tətbiqədən ixtiyarına

buraxılır.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən norma ilkin tövsiflə, yəni tətbiq edilməyə iddialı olan kollizion normada nəzərdə tutulan anlayışların tövsifi ilə bağlıdır. Səlahiyyətli kollizion norma əsasında seçim edildikdən sonra bütün tövsif məsələləri (sonrakı tövsif) seçilən hüquq əsasında həll edilməlidir.

Kollizion hüquq müəyyən inkişaf tarixinə malikdir. Bu prosesdə o, xeyli təkmilləşmiş, struktur baxımından mürəkkəb forma almış, tarixən yaranan təhkim etmə formullarının (kollizion normanın tipləri) siyahısı xeyli genişlənməmişdir.

Müasir dövrdə kollizion hüququn inkişafında daha çox iki tendensiya müşahidə edilir. Onlardan **birincisi**, yeni təhkim etmə formullarının yaranması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, son illərdə kollizion hüquqda “münsibətin daha çox əlaqəli olduğu qanun” formulundan istifadə olunmağa başlanmışdır.

İkincisi isə, kollizion normanın xarakterinin və strukturunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Axırncı da öz ifadəsini, bir qayda olaraq kollizion normanın bağlanma hissəsində tapır və kollizion bağlanmaların say çoxluğu ilə bağlıdır. Məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 27-ci maddəsinə görə “malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında:

- 1) istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ;
- 2) istehlakçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ;
- 3) istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərdiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur”.

Sitat gətirilən normanın mətnində görüldüyü kimi birdən-birə aidiyyəti subyektə seçim üçün üç kollizion bağlanma təklif edilir. O, bunlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdir.

Kollizion bağlanmaların çoxluğu onların birləşdirilməsinə, yəni **”kumulyasiya”sına** gətirib çıxarmış, bu da mahiyyət etibarilə problemin çevik şəkildə tənzimlənməsinə və münsibət iştirakçıları üçün tətbiq ediləcək hüququn

seçilməsində geniş imkanların yaradılmasına gətirib çıxarır.

Mövzu 4. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar problemlər

Plan:

- 1. Xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi**
- 2. Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad**
- 3. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt**
- 4. İmperativ normalar**
- 5. İnterlokallı kolliziya**
- 6. Qarşılıqlı və retorsiya**
- 7. Qanunu üstələmə**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Муранов А.И. К вопросу об «обходе закона» // Московский журнал международного права. 1997, №3,
2. Mehman Sultanov. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun və Azərbaycan Respublikası kollizion qanunvericiliyinin inkişafı: bəzi mülahizələr // Azərbaycan hüquq jurnalı, Bakı,
3. Лунц Л.А. Международное частное право: М.
4. Международное частное право: современные проблемы. М., 1994,
5. М.Х.Вəbəуев. Daha ətraflı bax: Международное частное право: современные проблемы. М., 1994,
6. Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. М., 1982,

Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununda “ümumi müddəalar” hesab edilən məsələlər təhlil ediləcəkdir. Bəri başdan qeyd edək ki, Qanunun sözü gedən hissəsində nəzərdə tutulan institutların əksəriyyəti respublikamızın hüquq sistemi üçün tamamilə yeni məsələlərdir və ilk dəfə olaraq məhz bu qanunda özünün normativ təsbitini tapmışdır. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilənə qədər isə həmin məsələlər yalnız bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatın predmeti olmuş və onların izahı xarici ölkə qanunlarına və məhkəmə təcrübəsinə əsaslanırdı.

Mülki dövriyyədə baş verən xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların “eksterritorial” (ərazidən kənar) hüquqi qüvvə kəsb etməsidir. Xüsusi hüquq münasibətlərin tənzimlənməsi nəticəsində bir dövlətin hüdudları daxilində yaranan hüquqi nəticələr digər dövlətin ərazisində də qalmaqda davam edir və tanınır. Məsələn, xaricdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının və ya hər hansı bir fiziki şəxsin əşya üzərində yaranan mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikası ərazisində də tanınır, Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən bağlanan nikahlardan irəli gələn hüquqi nəticələr tərəflər xaricə köçərkən orada da davam edəcəkdir və s.

Xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının “eksterritoriallığının” əsasında beynəlxalq xüsusi hüquq normaları durur. Əvvəlki fəsillərdə qeyd etmişdik ki, beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn bir sahəsi olduğundan dünyada beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı milli hüquqların sayı qədərdir. Digər tərəfdən hər bir dövlət öz ərazisində suverenliyə malik olduğuna görə həmin ərazi üçün özünün milli hüquq sistemini yaratmaqda müstəqildir. Milli hüquq sistemlərinin bir-birinə münasibətdə müstəqilliyi onların bir-birini “tanımağını” inkar etmir. Belə “tanınma”, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vasitəsilə reallaşır. Başqa sözlə desək beynəlxalq xüsusi hüquq normaları dövlət daxilində xarici dövlətin hüququnun tətbiqini şərtləndirir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinə hüququn tətbiqi məsələsi meydana gəldikdə ilkin həll edilməli olan məsələ hüquq sistemləri arasında baş verən

kolliziyanı aradan qaldırmaqla bağlıdır. Xarici hüququn xeyrinə həll edilən kolliziya onun tətbiqini zəruri edir. Bütövlükdə xarici hüququn tətbiqi müəyyən şəraitlərə əsaslanır. **Əvvəla**, tanınan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə yol verilir. Söhbət beynəlxalq hüquqi tanınmadan gedir. Təcrübədə tanınmayan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə rast gəlinmir. **İkincisi**, xarici dövlətin hüququnun tətbiqinin əsasında dövlətdaxili qanunvericilikdə qüvvədə olan normanın düzünə göstərişi durur. Bu funksiyanı da kollizion normalar yerinə yetirir. **Üçüncüsü**, milli qanunvericilikdə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi, xarici hüququn tətbiqi hədləri, onun tətbiqi qaydası ilə bağlı ümumi prinsiplər müəyyən edilir. **Nəhayət**, xarici hüququn tətbiqi beynəlxalq hüququn ümumqəbuledilmiş prinsiplərinə, xüsusilə suveren bərabərlik, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, öz müqəddəratını təyin etmə və s. bu kimi imperativ normalara uyğun həyata keçirilir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması ilə bağlı qanunvericinin mövqeyi ifadə olunmuşdur. Orada deyilir ki, məhkəmə xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. **Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki**, normada nəzərdə tutulan “məhkəmə” anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bu normanın məzmunu baxımından məhkəmə dedikdə xarici hüququ tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı nəzərdə tutulur. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin beşinci hissəsində bu barədə aydın göstəriş vardır: “Qanunun məhkəmə tərəfindən tətbiq olunmalı hüququn müəyyən edilməsi barədə müddəalarını belə səlahiyyətləri daşıyan digər orqanlar da tətbiq etməlidirlər”.

İkincisi, norma “xarici hüququn tətbiqi” prosesini nizamlayır. Burada istifadə edilən “xarici hüquq” istifadəsinə də geniş şəkildə yanaşılmalı, o, “xarici hüquq sistemi” kimi təfsir edilməlidir. Çünki xarici hüququn tətbiqini şərtləndirən kollizion normada xarici qanun konkretləşdirilmir, bütövlükdə küll halında xarici

hüquqa istinad edilir, buna da daha çox “xarici hüquq sistemi” anlayışı uyğun gəlir.

Üçüncüsü, məhkəmənin üzərinə bir vəzifə olaraq qoyulur ki, xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin hüquq normaların məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görsün. Məhkəmə konkret xüsusi hüquq münasibətinə xarici hüququ tətbiq edərkən, bütövlükdə xarici hüquq sistemi baxımından məsələyə yanaşmaqdan əlavə, tətbiq etdiyi hüquq normasının həmin ölkədəki rəsmi təfsirini və tətbiqi praktikasını öyrənməlidir. Xarici hüquq, obrazlı desək “öz vətəmindəki” kimi tətbiq edilməlidir. Əlbəttə, bu çətin bir prosesdir. Məhkəmə onun müvəffəqiyyətli həlli üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. “Zəruri tədbirlər” siyahısına müxtəlif hərəkətlər daxildir: səlahiyyətli dövlət orqanına müraciət, hüquqi yardım haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulan imkanlardan istifadə, diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlardan kömək istəmək, elmi-tədqiqat mərkəzlərilə əməkdaşlıq və s.

Nəzərdə tutulan hərəkətlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 2-ci maddəsinin ikinci hissəsi). Analoji qayda Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 156-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericisinin mövqeyi ilə tanış olduq. Qitə hüquq sistemli digər ölkələr üçün də eyni mövqe xarakterikdir.

Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə isə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi məsələsi başqa qaydada həll edilir. İngilis-amerikan beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasına görə məhkəmə yalnız öz hüququnu tətbiq etməlidir. Lakin işdə xarici elementin mövcudluğu müəyyən subyektiv hüquqların tanınmasına gətirib çıxara bilər. Xarici hüquqda nəzərdə tutulan belə subyektiv hüquqlar həmin xarici hüquqla bərabər iş üzrə sübut kimi çıxış edə bilən faktiki

hallar hesab edilir. Sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı bütün materialları məhkəməyə maraqlı tərəflər təqdim etməlidirlər. Məhkəmə sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı təqdim edilən materialları sadəcə, qiymətləndirir. Bu zaman xarici hüquq xarici elementli işdə diqqət yetirilməli olan fakt kimi çıxış edir. Məhkəmə xarici hüququ tətbiq etmir, amma onu fakt kimi nəzərə alır.

2. Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan problemlərdən biri də “geriyə istinad” adlandırılır. Yuxarıda qeyd etdik ki, kollizion problem xarici hüququn xeyrinə həll edildikdə məhkəmə xarici hüququ bütövlükdə nəzərdən keçirməlidir. Bu zaman xarici hüquq sistemində qüvvədə olan kollizion norma məhkəməni təzədən geriyə və yaxud da üçüncü dövlətin hüququna göndərə bilər. Meydana gələn belə bir vəziyyətə beynəlxalq xüsusi hüquqda geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir.

Geriyə istinad xarici elementli xüsusi hüquq münasibətinə tətbiq ediləcək hüququn seçilməsi prosesini çətinləşdirir. Onun mahiyyətini dərinlən dərk etmək üçün institutun tarixinə nəzər salmaq vacibdir. İlk dəfə belə bir problem 1841-ci ildə ingilis məhkəmə təcrübəsində meydana çıxmışdır. Ömrünün son illərini Belçikada yaşayan ingilis təbəəsi dünyasını dəyişərkən forma etibarilə ingilis hüququnun tələblərinə cavab verən vəsiyyətnamə tərtib edir. Onun ölümündən sonra qanuni vərəsələrinin qaldıracağı iddiaya baxan Böyük Britaniya məhkəməsi vəsiyyətnamənin forma baxımından etibarlı olmasını müəyyən etmək məsələsi ilə üzləşir. Tərtib edildiyi yerin (Belçikanın) hüququnun forma ilə bağlı tələblərinə cavab verməyən vəsiyyətnaməyə hansı hüquq tətbiq edilməlidir. O vaxt qüvvədə olan ingilis kollizion hüquq normasına görə vəsiyyətnamənin forması vəsiyyət edənin son daimi yaşadığı yerin qanunu ilə (**lex domicilii**), yəni Belçika qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin Belçika hüquq sistemində olan kollizion norma isə vəsiyyətnamənin formasını vəsiyyət edilən milli qanununa (**lex patriae**) tabe olmasını göstərirdi. Məhkəmə ingilis hüququna edilən geriyə istinadı qəbul etmiş

və vəsiyyətnaməni etibarlı hesab etmişdir.

Geriyə istinadla bağlı elmi ədəbiyyatda “**renvoi**” termini işlədilir. Fransız dilində olan həmin terminin meydana gəlməsi 1878-ci ildə Fransa məhkəmə təcrübəsində baxılan işlə əlaqələndirilir. Bütün ömrü boyu Fransada yaşayan, nikahdan kənar doğulan Bavariya təbəəsinin Fransa bankında kapitalı qalmış, bununla bağlı vəsiyyətnamə tərtib edilməmişdir. Əmlaka Bavariyada yaşayan qan qohumları iddia etmişlər. Fransa hüququna görə miras qalan daşınar əmlakın hüquqi statusu miras qoyanın milli qanunu (**lex patriae**), yəni Bavariya hüququ ilə müəyyən edilir. Bavariya maddi hüquq normaları belə vəziyyətdə qan qohumlarının vərəsəliyini tanıyırdı və iddia da təmin edilməliydi. Lakin Bavariya hüququnda olan kollizion norma isə daşınar əmlaka vərəsəliyi miras qalanın faktiki yaşadığı yerin qanununa, yəni Fransa hüququna tabe edirdi. Fransa hüququ isə qan qohumlarının vərəsəliyini tanımırdı və kapitalın sahibsiz əmlak kimi dövlət xəzinəsinə keçməsinə nəzərdə tuturdu. Fransa məhkəməsi geriyə istinadı qəbul etmiş, məsələni dövlət xəzinəsinin xeyrinə həll etmişdir.

Çəkilən misallardan görüldüyü kimi geriyə istinad vəziyyətinin yaranmasının əsasən iki səbəbi mövcuddur: 1) milli qanunvericilikdə olan kollizion hüquq normasının bütövlükdə xarici hüquq sisteminin, orada olan kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla tətbiqini nəzərdə tutması; 2) ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərində olan kollizion hüquq normalarının məzmununun müxtəlifliyi. Həmin səbəblərin aradan qaldırılacağı təqdirdə geriyə istinad vəziyyəti də tamamilə aradan qalxacaqdır. Beləliklə, geriyə istinad milli hüquq sistemlərinə mənsub olan kollizion hüquq normalarının kolliziyası nəticəsində meydana gəlir.

Üçüncü dövlətin hüququna istinad (**ikinci dərəcəli renvoi**) zamanı da oxşar proses baş verir. Lakin bu vaxt geriyə deyil, üçüncü dövlətin hüququna istinad edilir. Nəzəri baxımdan belə bir misal çəkmək olar: baş iqamətgahı Azərbaycanda yerləşən, İtaliyada təsis edilmiş, əsasən Fransada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin “milli mənsubiyyətinin” müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələyə Azərbaycan məhkəməsi baxarkən, bu haqda qüvvədə olan kollizion normanı tətbiq edir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinə görə hüquqi şəxs “milli mənsubiyyəti” onun təsis edildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir (əgər həmin Qanunun 3-cü maddəsinin tələbini nəzərə almasaq). Hüquqi şəxs İtaliyada təsis edildiyindən məhkəmə İtaliya hüququna müraciət etməli olur. İtaliyada qüvvədə olan kollizion hüquq normasına görə isə hüquqi şəxs “milli mənsubiyyəti” onun fəaliyyət göstərdiyi yerə görə müəyyən edildiyindən İtaliya hüququ məsələnin həlli üçün Fransa hüququnun tətbiqini təklif edir. Azərbaycan hüququ İtaliyanın hüququna, sonuncu da Fransanın (üçüncü dövlətin) hüququna istinad edir. Belə vəziyyətə üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir. Nəzəri olaraq bu prosesin ardı kimi dördüncü, beşinci və s. dövlətin hüququna istinad mümkündür.

Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad məsələsinin həllində milli hüquq sistemləri müxtəlif mövqedə dayanırlar. **Bir qrup dövlətlər** bu institutun tam həcmdə tətbiqini qəbul edir. Bura Avstriya, Polşa, Finlandiya və s. dövlətlər aiddir. 1978-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Avstriya qanununa görə hətta üçüncü, dördüncü və s. dövlətlərin hüququna istinad etmək mümkün hesab edilir.

İkinci qrup dövlətlər geriyə istinad institutunu müəyyən şərtlərlə tanıyırlar. Onlardan bir qismi belə şərt kimi “əgər bu kollizion hüquq normasının mahiyyətinə zidd deyilsə” (AFR), əgər bu “həmin münasibətin ədalətli həllinə cavab verirsə” (Çexiya) tələbləri irəli sürürsə, bir qismi yalnız öz hüququnun tətbiqinə gətirib çıxaran geriyə istinadı (İspaniya, İran, Macarıstan, Lixtenşteyn, Rumıniya, Venesuela, Vyetnam, Yaponiya və s.) qəbul edir, digər qismi isə geriyə istinadı yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda mümkün hesab edir (İtaliya, Portuqaliya, İsveçrə, İsveç, Azərbaycan və s.).

Üçüncü qrup dövlətlər bu instituta neqativ münasibət bildirir, onun tətbiqinə yol vermir (Braziliya, Yunanıstan, Misir, Peru və s.). Həmin dövlətlərin hüquq sistemində təxminən aşağıdakı məzmununda norma nəzərdə tutulur: xarici hüquqa istinad yalnız onun maddi hüquq normalarının tətbiqini nəzərdə tutur (Braziliya MM-inə Giriş Qanununun 16-cı maddəsi) və yaxud istinad edilən xarici

hüquq kollizion və ya beynəlxalq xüsusi hüquq normaları istisna olmaqla tətbiq edilməlidir (Misir MM-in 28-ci maddəsi) və s.

Dördüncü qrupa isə öz qanunvericiliklərində, ümumiyyətlə, geriyyə istinad institutuna münasibət bildirməyən dövlətləri aid etmək olar (Əlcəzair, Argentina, Bolqarıstan. Çin və s.) Yaxın keçmişə qədər Azərbaycan respublikası da bu qrupa aid idi. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilməklə Azərbaycan hüquq sistemində bu institut ilk dəfə olaraq öz normativ hüquqi təsbitini tapdı. Adi çəkilən qanunun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan məhkəmələri aşağıdakı məsələlərlə bağlı geriyyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qəbul etməlidirlər: 1) fiziki şəxsin şəxsi qanunu müəyyən edilən zaman; 2) fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müəyyən edilərkən; 3) ailə hüquq münasibətlərinə xarici hüquq tətbiq edilərkən; 4) xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə baxılarkən.

Qalan bütün hallarda xarici hüquqa hər hansı istinad müvafiq xarici ölkənin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur.

Beləliklə, Azərbaycanda geriyyə istinad institutu yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Bu istiqamətdə “beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsi də nəzər-diqqəti cəlb edir. Arbitraj prosesi zamanı baxılan mübahisənin mahiyyəti üzrə tətbiq edilən normaları müəyyən edən həmin maddənin birinci hissəsində göstərilir ki, tərəflərin “hər hansı dövlətin hüququna və ya hüquq sistemə istənilən göstərişi həmin dövlətin kolliziya normalarına deyil, onun maddi hüququna bilavasitə istiqamətləndirən göstəriş kimi təfsir olunmalıdır”. Bununla qanun beynəlxalq arbitraja geriyyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qadağan edir. Məsələnin belə qoyuluşu beynəlxalq arbitrajın baxdığı məsələlərin xarakterindən irəli gəlir. Bildiyimiz kimi beynəlxalq arbitraj əsasən müqavilə öhdəliklərindən doğan mübahisələrə baxır. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində əsas kollizion bağlanma kimi “iradələrin muxtariyyəti” prinsipinə əsasən tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Tərəflərin seçdiyi qanunun çərçivəsinə kollizion normaların daxil edilməsi belə seçimi mənasız etmiş olardı. Ona görə də tərəflərin seçdiyi qanun zamanı istinad

edilən xarici hüquq, yalnız onun maddi hüquq normalarının nəzərdə tutulması kimi tövsif olunur.

Müqavilə öhdəlikləri sahəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə də geriyə istinad institutuna neqativ münasibət mövcuddur. Məsələn, 1986-cı il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə Konvensiyada işlədilən “hüquq” anlayışı altında kollizion normalar istisna olmaqla qüvvədə olan hüquq başa düşülməlidir. Tətbiq edilməli olan hüquq sistemində kollizion normaları istisna etmək geriyə istinadı tanımamaq deməkdir. Çünki yalnız kollizion normaların tətbiqi nəticəsində geriyə istinad mümkündür.

Eyni zamanda, geriyə istinadı özündə ehtiva edən beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. 1930-cu il “Veksellər haqqında”, 1931-ci il “Çek haqqında” konvensiyalarda şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məsələnin həlli zamanı geriyə istinad mümkün hesab edilir.

Müasir inteqrasiya prosesləri istər beynəlxalq, istərsə də milli hüquq sistemləri səviyyəsində geriyə istinad institutu ilə bağlı vahid mövqenin formalaşdırılmasını zəruri edir. Bunun üçün universal çərçivədə geriyə istinad institutunun tətbiqi qaydalarının unifikasiyası vacib şərtədir. Beynəlxalq Hüquq İnstitutu da 1999-cu ildə qəbul etdiyi qətnaməsində belə bir çağırışla çıxış etmişdir.

3. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt. Öz ərazisində xarici hüququn tətbiqini nəzərdə tutan hər hansı bir dövlət eyni zamanda həmin hüququn tətbiqi dairəsini müəyyən etməkdə də maraqlıdır. Xarici hüququn tətbiqi milli hüququn “icazəsi” ilə baş verir. Yəni xarici hüquq milli hüquqda nəzərdə tutulan ikitərəfli kollizion hüquq norması vasitəsilə tətbiq edilir. Digər tərəfdən milli hüquq tərəfindən verilən belə “icazə” mütləq deyildir. Xarici hüququn tətbiqi özünəməxsus “qoruyucu qapaq” vasitəsilə məhdudlaşdırılır, buna da beynəlxalq xüsusi hüquqda ümumi qayda haqqında qeyd-şərt deyilir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun əsas məqsədi xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana gələ bilən neqativ nəticələrdən milli hüquq qaydasını

qorumaqdır. Xarici hüququn tətbiqinin arzu olunmaz nəticələrinin qarşısını almaq hər bir milli hüquq sistemi üçün önəm kəsb edən məsələdir. Məhz buna görə də ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutuna demək olar ki, bütün milli hüquq sistemlərində rast gəlinir.

Bu institutun tarixi orta əsrlərdən başlanır. XVII əsr Hollandiya beynəlxalq xüsusi hüquq məktəbində ümumi qayda haqqında qeyd-şərtlə bağlı təsəvvürlər xeyli təkmilləşmişdi.

Milli hüquq sistemlərində nəzərdə tutulan ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin iki növü fərqləndirilir: **1) pozitiv; 2) neqativ**. Onlara ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin ifadə forması kimi baxmaq lazımdır. Hər iki halda xarici hüququn tətbiqinin məhdudlaşdırılmasından söhbət getsə də, pozitiv halda bu institut bir formada, neqativ halda isə başqa formada ifadə olunur.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin pozitiv konsepsiyası öz başlanğıcını Fransa hüququndan almışdır. Bu institutun beynəlxalq səviyyədə eyni zamanda iki cür: *ordre public* və *public policy* adlandırılması (“*ordre public*” fransız dilində, “*public policy*” isə ingilis dilində işlədilir) da buradan irəli gəlir.

Bir qayda olaraq, pozitivizm aşağıdakı formada ifadə olunur: milli hüquq sistemində bu və ya digər prinsip və normaların dövlət üçün xüsusilə pozitiv əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hər bir halda, hətta milli kollizion norma ilə xarici hüququn tətbiqi nəzərdə tutulsa belə, tətbiq edilməlidir.

Neqativ konsepsiya isə ümumi qaydanı həmin dövlətin müəyyən qrup maddi hüquq normasının məzmunu ilə eyniləşdirmir, xarici hüququn məzmunundan çıxış edərək, onun həmin dövlətin ümumi qaydası ilə ziddiyyət təşkil etdiyinə görə tətbiqini yolverilməz hesab edir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində ümumi qayda haqqında qeyd-şərt neqativ formada öz əksini tapmışdır. Düzdür, bu zaman “ümumi qayda” ifadəsi müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn, 1978-ci il Avrasiya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.6), 1982-ci il Türkiyə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.5), 1988-ci il İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.17) “hüquq qaydasının əsasları”, 1965-ci il Polşa beynəlxalq xüsusi

hüquq haqqında qanunda (m.6) “hüquq qaydasının əsas prinsipləri”, AFR-in qanunvericiliyində “alman hüququnun əsas prinsipləri”, 1995-ci il Vyetnam MM-də (m.828) “qanunvericiliyin əsas prinsipləri”, ÇXR-in qanunvericiliyində “ÇXR-in ümumi maraqları” və s. ifadələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin neqativ formasından istifadə edilmişdir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun “xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyyət” adlandırılan 4-cü maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir”. Və yaxud Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 157-ci maddəsində göstərilir ki, “xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycanda tətbiq edilmir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir”. Normaların mətnindən göründüyü kimi birinci halda “Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlar”, ikinci halda isə “hüquq qaydasının əsasları” ifadələrindən istifadə edilmişdir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu, bir qayda olaraq, mücərrəd xarakter daşıyır. Milli qanunvericilikdə bu instituta konkret anlayış verməkdən yan keçirlər. Hətta “müəyyən qrup milli hüquq normaları öz əhəmiyyətinə görə xarici hüquq normalarının tətbiqini istisna edir” məzmununu özündə ehtiva edən pozitiv qeyd-şərt belə həmin qrup milli hüquq normalarının siyahısını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.

Qanunvericinin ümumi qayda haqqında qeyd-şərti mücərrəd saxlanması hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirənlərə bu institutun tətbiqilə bağlı geniş imkanlar açır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzən təcrübədə eyni xarakterli işə bir halda bu institutdan istifadə etməklə xarici hüququn tətbiqindən imtina edilir, digər halda isə tətbiq edilir. Ənənəvi olaraq milliləşdirmə haqqında sovet qanunlarını ümumi qayda haqqında qeyd-şərtə əsasən tanımayan Fransa məhkəməsinin 1954-cü ildə Yekatrina Şukin-Kellerin qaldırdığı iddiaya baxarkən bu mövqeyindən əl çəkməsi buna misaldır.

Bütün bunlara baxmayaraq nə qədər ki planetimizdə geniş spektrə malik milli hüquq sistemləri (bir anlıq İran hüquq sistemi ilə hər hansı bir Avropa ölkəsinin hüquq sistemini müqayisə edin) mövcuddur, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

4. İmperativ normalar. Beynəlxalq xüsusi hüquqda nisbətən yeni olan bu instituta münasibət birmənalı deyildir. Bir qrup müəlliflər bu institutu ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun davamı kimi qiymətləndirir, digər qismi isə onların hər birini müstəqil institut kimi xarakterizə edir.

Milli hüquqda olan kollizion normalarının tətbiqini məhdudlaşdırmaq bu institutun əsas təyinatıdır. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtədən fərqli olaraq imperativ normaların tətbiqi xüsusi hüquq xarakterli münasibətin tənzimlənməsinin ilkin mərhələsində baş verir. Hüquq tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı xarici hüquqa müraciət etmədən milli hüquqda olan imperativ normalara birbaşa müraciət edir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt zamanı isə potensial olaraq tətbiq edilə bilən xarici hüquqa müraciət edilir, onun tətbiqi nəticələri nəzərdən keçirilir və tətbiqi nəticəsində baş verə biləcə "fəsadlara" görə ümumi qaydaya istinad edilərək tətbiq edilmir.

Kollizion normaların tətbiqini məhdudlaşdırmaq üçün imperativ normalardan istifadə edilməsi həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də bir sıra milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulmuşdur. 1986-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq olunan hüquq haqqında" Haaqa Konvensiyasına görə onun normaları müqaviləni tənzimləyən hüquqdan asılı olmayaraq tətbiq edilməli olan məhkəmənin qanunun müddələrinin tətbiqinə maneəçilik törətmir.

1980-ci il "müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Konvensiya bir az da irəli gedərək nəinki məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin imperativ normalarını, hətta işin halları ilə sıx bağlılığı olan üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqini, müqaviləyə tətbiq edilməli olan hüquqdan asılı olmayaqar mümkün hesab etmişdir.

Bir qayda olaraq, müqavilə öhdəliklərilə bağlı tətbiq olunan hüququ

müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqinə istinad edilir. Bunu nəzərə alan AFR-in qanunvericiliyi bu institutu “lokallaşdırmış”, onu yalnız müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur. 1987-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında İsveçrə qanununda isə bu institut “ümumi müddəalar” bölümündə verilərək, onun daha geniş sferada tətbiqi nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasında “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun layihəsi hazırlanarkən ikinci varianta üstünlük verilmişdir. Qanunun 5-ci maddəsində imperativ normaların tətbiqi hərtərəfli təsbit edilmişdir. Orada deyilir: “Bu qanuna görə tətbiq olunmalı hüquqdan asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikası hüququnun imperativ normaları tətbiq edilir”. Bununla kifayətlənməyən qanun bir az da irəli gedərək hətta üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqi imkanlarını da nəzərdə tutmuşdur: “Bir ölkənin hüququ tətbiq edilərkən bu ölkənin hüququna görə işin halları (mahyyəti) ilə sıx bağlılığı olan digər ölkənin imperativ normalarına, müqavilədə əsas götürülən hüquqa istinad etmədən onların tətbiqinin mümkün olduğu dərəcədə üstünlük verilə bilər. Belə normalara üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edilərkən onların təyinatı və xarakteri, habelə tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmalıdır” (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 5-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Yuxarıda qeyd etdik ki, beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqi əsasən müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutulub. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində də əsas kollizion bağlanma kimi tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Yəni müvafiq imperativ normalın mövcudluğu tərəflərin seçdiyi qanunun tətbiqini istisna edir. Bu məsələ də “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda əks olunmuşdur. Qanunun 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir ki, “müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsızdır”.

Beləliklə, imperativ normaların tətbiqi ilə bağlı “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 5-ci maddəsi ümumi norma, 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsi isə xüsusi norma kimi çıxış edir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunda olduğu kimi imperativ normaların dairəsi ilə bağlı qanunvericisinin mövqeyi məlum deyil. Bu məsələnin həlli də hüquq tətbiq etmə fəaliyyətini həyata keçirən orqanların üzərinə qoyulub.

5. İnterlokall kolliziya. Kolliziya ancaq milli hüquq sistemləri arasında deyil, bir dövlətin hüquq sistemi daxilində də baş verə bilər. Dövlətdaxili hüquq sistemi çərçivəsində rast gəlinən kolliziyanın bir formasına interlokall kolliziya deyilir. İnterlokall kolliziya, bir qayda olaraq, dövlət quruluşuna görə mürəkkəb hesab edilən dövlətlərin tərkib hissələrinin qanunvericilikləri arasında meydana gəlir. Federativ dövlətlərin təmsalında bunu aydın görmək mümkündür.

Federativ quruluşa malik olan dövlətlərdə federasiya subyektlərinin hər birinin federal konstitusiyaya ilə onlara verilən səlahiyyət çərçivəsində özüməməxsus qanunvericiliyi vardır. Federasiya subyektlərinin qanunvericilikləri arasında fərqlər onlar arasında kolliziyanın yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ABŞ-da hər bir ştatın hüququ (hüquq sistemi mənasında) formalaşmış, nəticədə onlar arasında olan fərqlər kolliziya yaradır, bu da “ştatlararası kolliziya” və ya “interlokall kolliziya” adlanır.

İnterlokall kolliziya özü-özlüyündə beynəlxalq xarakter kəsb etmir və dövlət daxilində həll edilir. Lakin xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibət tənzimlənen zaman bu növ dövlətin hüquq sisteminə istinad edildikdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün interlokall kolliziya problemi yaranır. Belə halda əlavə bir məsələni həll etmək lazım gəlir: dövlətin daxilində qüvvədə olan bir neçə hüquq sistemindən hansı biri seçilməlidir. Geriyə istinad institutun təhlili zamanı qeyd etdiyiniz kimi hər hansı dövlətin hüququna müraciət bütövlükdə onun hüquq sisteminə müraciət deməkdir. Bu mənada yuxarıdakı suala cavab axtararkən həmin hüquq sisteminin söhbət gedən məsələ ilə bağlı mövqeyi əsas götürülməlidir. İstər xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyi, istərsə də bu istiqamətdə mövcud olan təcrübə məsələnin belə həllinə üstünlük verir. Məsələn, 1965-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Polşa qanununu 5-ci maddəsinə görə, əgər hüququ tətbiq edilməli olan dövlətdə bir neçə hüquq sistemi qüvvədədirsə,

onda həmin dövlətin qanunu bu sistemlərdən hansı birinin tətbiqini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də məsələyə bu mövqedən yanaşır. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 6-cı maddəsində deyilir: “Bir neçə hüquq sisteminin qüvvədə olduğu dövlətin hüququnun tətbiq ediləcəyi hallarda, bu dövlətin hüququ həmin hüquq sistemlərindən hansının tətbiq olunacağını müəyyən edir”. Məsələyə bu cür yanaşma müasir beynəlxalq xüsusi hüquqa tamamilə uyğundur.

Bundan sonra yalnız bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: əgər istinad edilən dövlətdaxili hüquq sistemində belə qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onda necə hərəkət etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 6-cı maddəsi həmin suala da aydınlıq gətirir: “Belə tətbiq qaydası müəyyən olunmadıqda, işin halları ilə daha sıx bağlı olan hüquq sistemi tətbiq edilməlidir”. 1978-ci il Avstriya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununun 5-ci paragrafında və Almaniya Mülki Külliyyatına Giriş Qanununun 4-cü maddəsində də həmin məsələ analoji qaydada həll edilmişdir. Bu da keçən əsrin axırlarında aktualıq kəsb edən “daha sıx əlaqədə olan qanun” kollizion bağlamasının (**Proper Law**) tətbiqinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

Elmi ədəbiyyatda şəxslərarası (**interpersonal**) və zamanlararası (**intertemporal**) kolliziya anlayışlarına da rast gəlinir. Onlar da dövlətdaxili hüquqda baş verən kolliziyanın formaları olub qanunların müvafiq olaraq şəxsə və zamana görə qüvvəsinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Onların yaratdığı problemin həlli qaydası interlokal kolliziyanın həlli kimidir.

6. Qarşılıq və retorsiya. “Qarşılıq” müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas komponentlərindən biridir. Öz ərazilərində suverenliyə malik olan dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə bərabər əsaslarla iştirak etdiyindən onlar arasında iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr qarşılıq prinsipi ilə şərtləşir. Dövlətlər öz ərazilərində xarici hüquqi və fiziki şəxslərin statusunu, xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsini və s. bu kimi məsələləri müəyyən edərkən də qarşılıq prinsipini önə çəkirlər (qarşılıq dar mənada), Beynəlxalq xüsusi hüquqda

qarşılıq kateqoriyası eyni zamanda xarici hüququn tətbiqinə münasibətdə işlədilir (qarşılıq geniş mənada). Yəni bir dövlətin ərazisində xarici dövlətin hüququnun tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır? Tarixən bir-birinə düşmən münasibətdə olan dövlətlər öz ərazilərində qarşılıqlı olaraq bir-birilərinin hüququn tətbiqini yol verilməz hesab ediblər. Amma müasir beynəlxalq xüsusi hüquq bu məsələnin qarşılıq prinsipinin təsir dairəsindən kənara çıxdığını elan etmişdir. Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq baxımından xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipindən asılı olmamalıdır. Kollizion normanın istinad etdiyi qanun şərtsiz tətbiq edilməlidir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliyi geniş mənada “qarşılıq”a münasibət bildirməmişlər. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da “xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır” sualına cavab vermir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda daha çox dar mənada, əsasən də xarici hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi zamanı qarşılıq prinsipinin tətbiqindən söhbət gedir. Dövlətlər qarşılıqlı olaraq biri digərinin fiziki və hüquqi şəxslərinə eyni hüquqlar verirlər. Elmi ədəbiyyatda şərti olaraq “qarşılıq”ın iki növü fərqləndirilir: **1) maddi; 2) formal.**

“**Maddi qarşılıq**” zamanı dövlətin xarici fiziki və hüquqi şəxslərə verdiyi hüquqların həcmi onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin müvafiq xarici dövlətdə istifadə etdiyi hüquqların həcminə bərabər olur. “**Formal qarşılıq**”da isə xarici fiziki və hüquqi şəxslərə yerli qanunların müəyyən etdiyi həcmdə hüquqlar verilərək, onlar yerli fiziki və hüquqi şəxslərlə bərabər tutulur. “Formal qarşılıq” xariciyə milli rejimin verilməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə görə əcnəbilər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilirlər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda xaricilərin hüquqi statusunun müəyyən

olunmasının əsasında “formal qarşılıqlıq” durur.

Dövlətlər öz aralarında qarşılıqlıq prinsipinin təminatı üçün **“retorsiya”**dan istifadə edirlər. Retorsiya diskriminasiya xarakterli hərəkətlərə qarşı cavab tədbiridir. əgər bir dövlət digər dövlətin mənafeyinə və ya onun fiziki və hüquqi şəxslərinə qarşı ziyan gətirə biləcək hərəkətlərə yol verirsə, sonuncu da cavab tədbirləri görə bilər. Cavab tədbiri eyni həcmdə və adekvat olmalıdır.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsində retorsiyaların tətbiqi nəzərdə tutulub. Orada deyilir: “Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyyətlər müəyyən edə bilər”. Fikrimizcə, maddənin mətnində səhvə yol verilmiş, “retorsiya” və “məhdudiyyət” anlayışlarının yeri dəyişik salınmışdır. Retorsiya ilkin tətbiq edilən məhdudiyyət deil, ona cavabdır, sonradan tətbiq edilən məhdudiyyətdir. Retorsiya məhdudiyyət tətbiq edən dövlətə qarşı cavab tədbiri kimi görülür.

7. Qanunu üstələmə. Beynəlxalq xüsusi hüquqda **“qanunu üstələmə”** elə bir vəziyyətə deyilir ki, bu zaman münasibət iştirakçılarının süurlu olaraq süni şəkildə yaratdıqları şərait nəticəsində münasibət adi halda tabe olduğu hüquq sisteminin tabeliyindən çıxarılaraq başqa hüquq sisteminə tabe etdirilir. Şəxslər müxtəlif məqsədlərdən ötrü “qanunu üstələmə”yə əl atırlar: ikinci dəfə nikaha girmə və ya boşanma, vergidən yayınma, əlavə öhdəliklərdən qaçma və s.

Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində və məhkəmə praktikasında “qanunu üstələmə”yə münasibət birmənalı deyildir.

Hələ XIX əsrin II yarısında Fransa məhkəmə təcrübəsində bu növ işlərə təsadüf edilmiş və qanunu üstələmə nəticəsində bağlanmış əqdlər etibarsız hesab edilmişdir. 1878-ci ildə Fransa kassasiya məhkəməsinin Bofremon işi üzrə qərarı qanunu üstələmə ilə bağlı fransız doktrinasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Fransalı qadın o vaxt Fransada qüvvədə olan və boşanmanı qadağan

edən qanunlardan yan keçmək məqsədilə Almaniyaya köçür. O, orada boşanmaya nail olduqdan sonra yeni nikaha girir. Məhkəmə həmin nikahı qeyri-qanuni elan edərək göstərmişdir ki, ilkin nikahın pozulması Fransa hüququnun qadaganedici normasının üstələnməsi nəticəsində baş vermişdir. O vaxtdan Fransa məhkəmə təcrübəsində **“fraus omnia corrumpit”** (qanunu üstələmə aktın bütövlükdə etibarsızlığına səbəb olur) prinsipi tətbiq edilir.

Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya və s.) “qanunu üstələmə”yə ikili münasibət mövcuddur. Bir sıra “əqdlərlə” əlaqədar (məsələn, **locus regit actum**) “qanunu üstələmə” vəziyyətinə loyallaşılır, digərləri isə etibarsız hesab edilir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində isə “qanunu üstələmə” vəziyyətinin nəticələri ilə əlaqədar heç bir göstəriş yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun “Ümumi müddəalar” fəslinin axırıncı – 8-ci maddəsi bu məsələyə həsr edilmişdir. Orada deyilir ki, tərəflərin həmin qanunu tətbiq olunmalı hüquq haqqında müəyyən etdiyi qaydaları üstələyərək müvafiq münasibəti digər tabe etməyə yönələn razılaşma və digər hərəkətləri qeyri-qanuni hesab olunur. Belə hallarda tətbiqi həmin qanunla müəyyən olunan müvafiq ölkənin hüququ tətbiq edilir.

Maddənin mətnindən göründüyü kimi “qanunu üstələmə” qeyri-qanuni elan edilməklə bir tərəfdən onun nəticəsi kimi bağlanan razılaşma və digər hərəkətlər etibarsız hesab edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunla müəyyən edilən kollizion normalalarının dəyişdirilməsinə qadağa qoyulur. Başqa sözlə desək, həmin norma bir növ “beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun normalalarının tətbiqinin təminatçısı kimi çıxış edir. Eyni zamanda, hüquq ədəbiyyatında “qanunu üstələmə”nin arxivləşməsi ilə bağlı mövqelər də mövcuddur. Bu zaman onun kollizion normalara münasibətdə də nəzərdə tutulması, xarici dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsi, onun (qanunu üstələmənin) iradə azadlığı ilə (**lex voluntatis**) ziddiyyət təşkil etməsi, məhkəmələr tərəfindən xarici hüququn tətbiqinin süni surətdə əsassız məhdudlaşdırılması halları və s. əsas gətirilir.

Mövzu 5. Beynəlxalq xüsusi hüquqda fiziki şəxslərin hüquqi vəziyyəti

Plan:

- 1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti**
- 2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti**
- 3. Şəxsin xəbərsiz itkin düşməsi hesab olunması və ya ölmüş elan edilməsinin kollizion məsələləri**
- 4. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
- 2.Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
- 3.Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
4. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002.
5. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
- 6.Международное частное право: Учебник ля вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
7. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
8. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

Bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyası altında olan fiziki şəxslər malik olduqları hüquqi statusa görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) vətəndaşlar; 2) əcnəbilər; 3) vətəndaşlığı olmayan şəxslər. Bir sıra hallarda ikiqat vətəndaşlar da ayrıca göstərilir. Son dövr ədəbiyyatlarda isə qaçqınları və məcburi köçkünləri müstəqil qrup kimi ayırırlar.

Vətəndaşlıq hər hansı bir dövlət ilə fiziki şəxsin çevik siyasi-hüquqi əlaqəsində ifadə olunur. Konkret bir dövlətə bağlılığı ilə seçilən vətəndaş həmin dövlətin hüdudlarını aşdıqdan sonra əcnəbiyə çevrilir. “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı

olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində “əcnəbi” və “vətəndaşlığı olmayan şəxs” anlayışlarına aydınlıq gətirilmişdir. Qanuna görə “əcnəbi” dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxs başa düşülür. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti probleminin əsasında əhalinin miqrasiyası durur. Yer kürəsinin ayrı-ayrı nöqtələrində baş verən hadisələr insanların miqrasiyasına təsir göstərir. XX əsrin axırlarında Sovet İttifaqının dağılması, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi, Respublika üçün süni şəkildə yaradılan Dağlıq Qarabağ konfliktini istər Azərbaycan Respublikasında xarici dövlətlərə, istərsə də xaricdən Azərbaycan Respublikasına əhali axınına səbəb olmuşdur.

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar iş yerlərini itirmiş Azərbaycan vətəndaşlarının xeyli hissəsi xarici dövlətlərə, xüsusən Rusiya federasiyasına immiqrasiya etmişlər. Digər tərəfdən respublika iqtisadiyyatı xarici investorların üzünə açıq elan edilmiş, xarici fiziki və hüquqi şəxslərin Azərbaycanda fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Dünyada əhalinin miqrasiyası həm beynəlxalq hüquqda, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə xaricilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini zəruri etmişdir. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq standartlar xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının üçüncü fəslə “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanır. Həmin fəsilə yalnız Azərbaycan vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan bir neçə maddə (42, 52-57-ci maddələr) istisna olmaqla sadalanan hüquqlar bütün insanlara, o cümlədən xaricilərə şamil edilir. Konstitusiyanın 69 və 70-ci maddələri yalnız xaricilərə aiddir. 69-cu maddədə deyilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə

tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasında aşağıdakı prinsiplər durur:

1) **milli rejim prinsipi**, yəni Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, qoşulduğu beynəlxalq müqavilələri ilə digər qayda müəyyən edilməyibsə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan və azadlıqlardan istifadə edirlər və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər;

2) **qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi**, yəni əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakterindən və digər hallardan asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər;

3) **retorsiya prinsipi**, yəni xarici dövlət öz ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyyət qoyduqda Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyyətlər (retorsiyalar) həmin dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilə bilər. Belə qanun onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur.

4) **Azərbaycan Respublikası yurisdiksiyasına tabe olma prinsipi**, yəni əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalıdır, onlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının və qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidirlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak, şəxsi qeyri-əmlak, ailə

və əmək münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu növ münasibətlər sferasında milli rejim daha geniş tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 9-cu maddəsinin ikinci hissəsinə görə mülki qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydalar, əgər qanunda ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə də tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrin demək olar ki, hamısında əmlak hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli rejim prinsipi nəzərdə tutulub. Hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə 1998-ci ildə bağlanan müqavilənin birinci maddəsində deyilir: “Razılığa Gələn Tərəflərin hər birinin ərazisində digər Tərəfin vətəndaşları öz şəxsi və əmlak hüquqlarına münasibətdə həmin tərəfin öz vətəndaşları üçün nəzərdə tutan hüquqi müdafiədən istifadə edilir”. Yaxud Türkiyə Respublikası ilə 2002-ci ildə bağlanan analoji müqavilənin 2-ci maddəsinə görə bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan mülki və ticarət işlərində həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə hüquqi müdafiəyə malikdir. Bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları mülki və ticarət işlərində digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinə həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə sərbəst iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər.

“Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Qanun bu kateqoriyadan olan şəxsləri iki qrupa bölür: 1) immiqrantlar; 2) ölkədə müvəqqəti olanlar. İmmiqrantlar 1998-ci il “İmmiqrasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada immiqrasiyaya icazə almış şəxslərdir. Onlar Azərbaycan Respublikasına daimi və ya müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər. Digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi iş, xidməti ezamiyyət və s.) Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olan hesab edirlər.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlər) statusu ilə əlaqədar BMT səviyyəsində 1954-cü ildə “Apatridlərin statusu haqqında”, 1961-ci ildə

“Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında” konvensiyalar qəbul edilmişdir.

“Apatridlərin statusu haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə “apatrid” termini altında hər hansı dövlət tərəfindən onun qanununa görə vətəndaş sayılmayan şəxs nəzərdə tutulur. Apatridlər öz aralarında bərabər statusa malik olmalı, razılığa gələn dövlətlər həmin konvensiyanın müddəalarını apatridlərə onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyi əlamətlərinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan tətbiq etməlidirlər. Konvensiyanın 12-ci maddəsinə görə apatridin şəxsi statusu onun daimi yaşadığı yerin (**lex domicilii**), beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Apatridlərin əmlak, müəlliflik və sənaye, assosiasiyalar, məhkəməyə müraciət etmək, əmək, sosial təminat, təhsil və digər hüquqları konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası “Apatridlərin statusu haqqında” Konvensiyanı 31 may 1996-cı ildə ratifikasiya etmişdir.

“Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında” Konvensiya adından göründüyü kimi vətəndaşsızlığa gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılması məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Razılığa gələn dövlətlər ərazilərində doğulan, əks halda vətəndaşlıq əldə edə bilməyən uşaqlara öz vətəndaşlığını verməyi öhdələrinə götürürlər. Şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi onu apatridə çevirirsə, bu yolverilməz hesab edilir. Razılığa gələn dövlətin qanunu fiziki şəxsin şəxsi statusunda hər hansı bir dəyişiklik (məsələn, nikahın bağlanması, nikahın pozulması, övladlığa götürmə və s. hallarda) nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, vətəndaşlığın bu cür itirilməsi yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə şərtləndirilir. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Xarici dövlətlərin bir qisminə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında xüsusi qanunlar qəbul edilib (AFR, Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Qazaxıstan və s.). Bir qisim dövlətlərdə xaricilərin hüquqi statusu məsələsi bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüququn tərkibində öyrənilir (Fransa, Əlcəzair və s.), bəzi dövlətlərdə isə bu məsələ inzibati hüququn predmetinə aid edilir (AFR, Avstriya və s.)

2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti. Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti hüquqlara malik olma, vəzifələr daşıma qabiliyyətidir. Hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslər üçün onların anadan olduğu andan yaranır. Hüquq qabiliyyətinin həcmi, yəni hüquq və vəzifələrin dairəsi qanunla müəyyən olunur.

Fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquq münasibətinə girmək, subyektiv hüquqları həyata keçirmək, hüquqi vəzifələri icra etmək qabiliyyətidir. Yalnız, hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxslər hüququn subyektini kimi çıxış edə bilərlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin gəldiyi dövlətin ərazisində hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti tanınır. Bu məsələ ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarından birbaşa irəli gəlir. BMT-nin 1948-ci il “İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannaməsinin 6-cı maddəsində deyilir: “Hər bir insan harada olursa olsun, hüquq subyektini kimi tanınmaq hüququna malikdir”. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə gəldiyi dövlətin ərazisində, xüsusən mülki dövriyyədə milli rejim verilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların şəxsi qanunu ilə (**lex personalis**) müəyyən edilir. Şəxsi qanun iki variantda tətbiq edilir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex domicilii**). Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununda hər iki variantdan istifadə edilərək, birincisi, əcnəbilərə münasibətdə, ikincisi, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ (**lex patriae**) fiziki şəxsin şəxsi qanunu hesab edilir. İki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün onun daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ (**Proper Law**) şəxsi qanun sayılır. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin şəxsi qanunu isə onun daimi yaşadığı ölkənin hüququ (**lex domicilii**) hesab edilir.

Bütün bunlarla bərabər qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər

mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Yəni onlara beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri sferasında milli rejim verilir. Qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilər.

Əcnəbilərin hüquq qabiliyyətinin həcmi onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ ilə müəyyən edilməsi (hər halda “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 9 və 10-cu maddələrindən belə nəticə çıxır) təcrübədə müəyyən anlaşılmazlıq yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məlum olmayan və ya orada nəzərdə tutulmayan, lakin vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində təsbit edilən hər hansı bir hüququn təmin edilməsinə əcnəbi Azərbaycanda olarkən tələb edərsə, necə hərəkət etmək lazımdır? Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinası əcnəbinin belə vəziyyətdə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna istinad etməsini düzgün hesab etmir. Bunun əksi olan vəziyyətdə, yəni əcnəbiyə gəlmiş dövlət ərazisində onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində məlum olmayan hüquqlar isə verilə bilər. Bu mənada “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun sözü gedən normalarında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilməsinə münasibətdə yalnız Azərbaycan hüququna istinad edən birtərəfli kollizion hüquq normasının nəzərdə tutulması daha məqsədə müvafiq olardı.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, bir qayda olaraq, yerli hüquq sisteminin müəyyən etdiyi həcmdə hüquq qabiliyyətinə malik olur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız mülki dövriyyədə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yerli vətəndaşlara bərabər tutulur. Demək olar ki, heç bir dövlətdə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi hüquqlar verilmir. Onlar seçmək və seçilmək, dövlət qulluğunda işləmək, hərbi mükəllədiyyət daşımaq kimi hüquqlara iddia edə bilməzlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları hakim ola bilərlər və s.

Mülki dövriyyənin özündə də ayrı-ayrı sahələr üzrə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı qanunla məhdudlaşdırıla bilər. “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə görə müəyyən vəzifələr tutmaq, yaxud müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə şərtləndirildiyi hallarda əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər belə vəzifələr tuta və belə fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər.

Əcnəbilərin fəaliyyət qabiliyyətinin onların vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin isə onların daimi yaşadığı ölkənin hüququna tabe edilməsi beynəlxalq xüsusi hüquqda ənənəvi xarakter daşıyır. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində məhz (Macarıstan, Çexiya, Polşa, AFR, Yaponiya və s.) məsələnin belə həllinə üstünlük verilir. Latın Amerikasısı ölkələrində qüvvədə olan Bustamant Məcəlləsində isə əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı şəxsi qanunun hər iki variantına istinad edilərək, onlardan hər hansı birinin seçilməsi razılığa gələn dövlətin ixtiyarına buraxılır.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin onun vətəndaş olduğu dövlətin hüququ ilə müəyyən edilməsi tarixən ticarət və təsərrüfat dövriyyəsinin maraqlarına uyğun olmamışdır. Bəzən təcrübədə özünü tam fəaliyyət qabiliyyətli kimi qələmə verən əcnəbi ticarət və təsərrüfat sahəsində bağladığı əqd üzrə yaranan məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün sonradan vətəndaş olduğu ölkənin hüququna istinad edərək fəaliyyət qabiliyyətli olmadığını əsas gətirmişdir. Yerli tacirlərin müdafiəsi üçün hələ 1861-ci ildə Fransa Kassasiya Məhkəməsi “Lizardi işi” üzrə qəbul etdiyi qərarla oxşar situasiyanı təhlil edərək göstərirdi ki, əcnəbi əqdin bağlandığı yerin qanununa görə fəaliyyət qabiliyyəti olduğu üçün belə əqd etibarlı hesab edilməlidir.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı **lex patriae** kollizion bağlanmaya üstünlük verən xarici dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericiliyində həmin qaydadan istisnalar da müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən məsələ ilə əlaqədar “beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinin ikinci və üçüncü hissəsində aşağıdakı istisnalar nəzərdə tutulmuşdur: 1) bağladığı əqdə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı ölkənin hüququ ilə (**lex loci actus**)

müəyyən edilir; 2) vurulmuş ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər barəsində fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə (**lex loci delicti commissi**) müəyyən edilir; 3) fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi və ya fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna (**lex fori**) əsasən həyata keçirilir.

Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı əsasən **lex domicilii** prinsipinə üstünlük verilsə də, bir sıra öhdəlik münasibətləri zamanı əqdin bağlandığı yerin qanununa istinad hallarına da rast gəlinir.

Məsələyə analoji münasibət bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır. 1930-cu il “Veksellər haqqında” Cenevrə Konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə şəxsin sadə və köçürmə veksellər üzrə qabiliyyəti onun milli qanunu ilə müəyyən edilir, lakin milli qanuna görə qabiliyyətə malik olmayan, vekseli imzaladığı yerin qanununa görə qabiliyyətli hesab edilən şəxs tam məsuliyyətlidir. 1931-ci il “Çeklər haqqında” Cenevrə Konvensiyasında da oxşar norma nəzərdə tutulmuşdur.

Bir qayda olaraq, dövlətlər arasında bağlanan hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin hansı qanunla müəyyən edilməsi məsələsinə toxunulur. 23 oktyabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə Latviya respublikası arasında bağlanan hüquqi yardım haqqında müqavilənin 21-ci maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti bu şəxsin vətəndaşı olduğu və ya ərazisində daimi yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

22 yanvar 1993-cü ildə MDB dövlətləri arasında bağlanan hüquqi yardım haqqında Konvensiyanın 23-cü maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun ad hüququ ilə də sıx əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 26-cı maddəsinə görə hər bir fiziki şəxsin addan, ata adından və soyaddan ibarət adı olmaq hüququ

vardır. Fiziki şəxs hüquq və vəzifələri öz adı ilə əldə edir və həyata keçirir.

Fiziki şəxsin ad hüququ qanunla qorunur. Fiziki şəxs öz adını dəyişdirdikdə, bu barədə borclularına və kreditorlarına məlumat verməlidir. Əks təqdirdə o, adının dəyişməsi barədə həmin şəxslərdə məlumatın olmamasının doğurduğu nəticələrin riskini daşıyır.

Fiziki şəxsin ad hüququ ilə əlaqədar kollizion məsələlər “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, fiziki şəxsin adı, ondan istifadə və onun müdafiəsi fiziki şəxsin qanunu ilə müəyyən edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi həmin qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşlığa malik olan fiziki şəxslər üçün vətəndaş olduğu ölkənin hüququ, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün isə daimi yaşadığı yerin hüququ onların şəxsi qanunu hesab edilir.

3. Şəxsin xəbərsiz itkin düşməsi hesab olunması və ya ölmüş elan edilməsinin kollizion məsələləri. Fiziki şəxsin itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsinin hüquqi əsasları, həlli qaydası və hüququ nəticələri xarici dövlətlərin qanunvericiliyi ilə eyni qaydada tənzimlənməməsi təcrübədə müəyyən çətinliklərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Bir sıra dövlətlərin hüququ ümumiyyətlə, şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və yaxud onun ölmüş elan edilməsi institutunu tanımır. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi institutu Fransanın (habelə oxşar hüquq sistemlərə malik olan dövlətlərin) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamışdır. Fransada məhkəmə qaydası ilə fiziki şəxs yalnız konkret iş üzrə xəbərsiz itkin düşmüş elan edilə bilər. Belə elan edilmənin nəticələri digər münasibətlərə şamil edilmir.

ABŞ və Böyük Britaniya hüququna isə xəbərsiz itkin düşmə institutu məlum deyildir. Həmin ölkədə də məhkəmə qaydasında yalnız konkret işə münasibətdə fiziki şəxsin birbaşa ölmüş elan edilməsi mümkündür.

Bəzi dövlətlərdə (AFR, Avstriya, İtaliya) bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə (Rusiya Federasiyası, Polşa, Macarıstan və s.) ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bu haqda normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi institutu Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində Mülki Məcəllənin 40 və 41-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Bu institutla əlaqədar kollizion məsələlər isə “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 11-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, “fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi həmin işə baxan məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna tabedir”. Göründüyü kimi bu zaman məhkəmənin qanunu (**lex fori**) kollizion bağlanmaya üstünlük vermişdir. Xarici dövlətlərin qanunvericiliklərində isə bu institutla əlaqədar meydana çıxan kollizion məsələlərin həlli zamanı daha çox şəxsi qanuna (**lex persinalis** və ya **lex domicilii**) üstünlük verir.

AFR-ni qanunvericiliyində bununla bağlı şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanununa istinad edilərək göstərilmişdir ki, AFR vətəndaşının yalnız AFR məhkəmələri ölmüş elan edə bilər. Çexiya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda da məsələlənin oxşar həlli öz əksini tapmışdır. Lakin fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsinə xarici məhkəmələrdə baxılan zaman, bir qayda olaraq, məhkəmənin qanunu tətbiq edilir. Polşa “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 11-ci maddəsinə görə əcnəbinin ölmüş elan edilməsinin tanınması işi üzrə Polşa məhkəməsi rəy verirsə, Polşa hüququ tətbiq edilir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsi hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin də predmetini təşkil edir. Həmin sənədlərdə xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilmə, ölmüş elan edilmə və ölüm faktının müəyyən edilməsi məsələlərində vətəndaşlıq meyarına üstünlük verilir. Nümunə kimi Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında 8 mart 1996-cı ildə bağlanan hüquqi yardım haqqında Müqaviləyə müraciət edək. Həmin Müqavilənin 20-ci maddəsində deyilir:

1. Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ölmüş elan edilməsi (ölmüş hesab edilməsi), yaxud ölüm faktının müəyyənləşdirilməsi (ölmüş anının müəyyənləşdirilməsi) işi ilə məşğul olmaq

səlahiyyətinə Tərəfin müvafiq idarələri o zaman malikdir ki, sonuncu məlumatlara əsasən şəxs, bu hallardan əvvəl həmin Tərəfin vətəndaşı olmuşdur.

2. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin idarələri Razılığa Gələn digər Tərəfin vətəndaşını ərazisində yaşayan, hüquq və mənafeləri həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun gələn şəxslərin vəsatəti əsasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə, ölmüş elan edə (ölmüş hesab edə), habelə onun ölüm faktını müəyyənləşdirə (ölüm anını müəyyənləşdirə) bilərlər.

3. 1-ci və 2-ci bəndlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda Razılığa Gələn Tərəflərin idarələri öz dövlətinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər”.

Analoji norma Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası (m.25), Litva Respublikası (m.23), İran İslam Respublikası (m.23), Qırğızıstan Respublikası (m.25), Özbəkistan Respublikası (m.17), Qazaxıstan Respublikası (m.24) ilə bağladığı hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulmuşdur.

4. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər. Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında baş verən silahlı konfliktlər dinc sakinlərin zorla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməsi ilə müşayiət olunur. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağıdılması bu regionda məhəlli münaqişələrin baş verməsinə səbəb olmuş, nəticədə post-sovet məkanından dünyanın müxtəlif ölkələrinə qaçqınların və məcburi köçkünlərin miqrasiyası kütləvi xarakter almışdır.

Süni şəkildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə üzləşən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 16 faizini itirməklə yanaşı, həm Ermənistan ərazisindən qovulmuş (yarım milyona yaxın), həm də işğal olunmuş öz ərazilərindən didərgin salınmış (800 min) insanları qoynuna almış, ciddi sosial, iqtisadi problemlərlə qarşılaşmışdır. Respublikanın daxili imkanları hesabına problemin həllinin qeyri-mümkün olması bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri etmişdir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu həm beynəlxalq hüquq normaları ilə, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il “”Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya və 1966-cı il “Qaçqınların statusuna dair” Protokol hesab edilir. Azərbaycan

Respublikası 1992-ci ildən etibarən hər iki sənədə qoşulmuşdur.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə razılığa gələn dövlətlər həmin Konvensiyanın müddəalarını qaçqınlara onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan tətbiq edəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Qaçqınlara daha əlverişli hüquqi şərait yaradılmaqla bərabər, onlar, ümumiyyətlə, əcnəbilərin istifadə etdikləri hüquqlarla təmin olunmalıdırlar. Konvensiyaya görə qaçqının şəxsi statusu onun hüquqi baxımdan qeydə alındığı **(domicili)** yerin qanunu ilə, beləsi yoxdursa yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir (m.12).

Daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində qaçqınlara mümkün qədər daha əlverişli şərait, ən azı əcnəbilərin istifadə etdikləri qədər şərait yaradılmalıdır. Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınların mizdlü iş hüququ barəsində əcnəbinin eyni şəraitdə istifadə etdiyi ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin etməlidirlər (m.17).

Qaçqının azad surətdə Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır (v.16). Eyni zamanda, hər bir qaçqın adəti yaşayış yeri olan sazişə gələn dövlətin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ barədə, o cümlədən hüquqi yardım və məhkəmə xərclərinin ödənilməsini təmin etməkdən azad olunmaq məsələlərində vətəndaşların istifadə etdikləri şəraitdən istifadə edəcəkdir.

Konvensiyada həmçinin qaçqınların mənzil, təhsil, sosial təminat hüquqları, yerdəyişmə azadlığı və s. məsələlər də təsbit edilmişdir. Razılığa gələn dövlət onun ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınlara yaşayış yeri seçmək və ərazisi hüdüdlərində sərbəst yerdəyişmə hüququ, adətən eyni şəraitdə əcnəbilərə tətbiq edilən bütün qaydalara əməl etmək şərti ilə verməyi öz öhdəsinə götürür (m.26).

Konvensiya yalnız 1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqın düşmüş şəxslərə aid olduğuna görə (bu barədə Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır) 1966-cı ildə qəbul edilən Protokolla onun müddəaları qaçqın düşmə tarixindən asılı olmayaraq bütün qaçqınlara şamil

edilmişdir.

“Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya unifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını (12-ci maddə istisna olmaqla) özündə ehtiva edir. Razılığa gələn dövlətlər milli qanunvericiliklərini Konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmağı öhdələrinə götürürlər. Bununla əlaqədar qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasında iki dəfə qanun qəbul edilmişdir. İlk qanun Azərbaycan Respublikası “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyanı ratifikasiya etdikdən az sonra – 29 sentyabr 1992-ci ildə, hazırda qüvvədə olan sonrakı qanun isə 21 may 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. Məzmun baxımından daha mükəmməl olan ikinci Qanun qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu ilə bağlı ilk qanunda nəzərdə tutulmayan halları da tənzimləyir.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Qanuna görə qaçqın dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən. Yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən ora qayıda bilməyən və qayıtmaq istəməyən şəxs başa düşülür. Məcburi köçkün isə Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir. Başqa ölkədəki daimi yaşayış yerini qaçqın və məcburi köçkün kimi tanımaq üçün nəzərdə tutulan əsaslara görə tərk etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına məcburi köçkün statusu verilə bilər.

Qanunun 2-ci mərtəbəsinə görə aşağıdakı şəxslərə qaçqın statusu verilmir: 1) beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən sülhə, bəşəriyyətə və insanlığa qarşı, habelə hərbi cinayət törətmiş şəxsə; 2) Azərbaycan Respublikasına gələndə qədər onun

hüdüdlərindən kənarında qeyri-siyasi xarakterli cinayət törətmiş şəxsə; 3) BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətməkdə müqəssir olan şəxsə.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə qaçqınlara Azərbaycan Respublikasının ərazisində Konstitusiya və digər qanunvericilik aktları ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa milli rejim verilir. Qaçqın statusu almış şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulan hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyır.

Qaçqınların statusu ilə əlaqədar bir sıra məsələlər qaçqının şəxsi qanunu ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 9-cu maddəsinin üçüncü hissəsinə görə qaçqının şəxsi qanunu dedikdə, onun sığınacaq aldığı ölkənin hüququ başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikası qaçqın problemləri ilə əlaqədar başqa dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, ilk növbədə BMT-nin Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi ilə əməkdaşlıq edir.

Mövzu 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxslər

Plan:

- 1. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu və dövlət mənsubiyyəti**
- 2. Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti**
- 3. Beynəlxalq xüsusi hüquqda beynəlxalq təşkilatlar**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Лунц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. М., 1975, с.93.
2. Вольф М. Международное частное право. М., 1948, с.3
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
- 4.Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
5. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002.
6. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
7. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
8. Международное частное право: Учебник ля вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
9. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
10. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

1. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu və dövlət mənsubiyyəti. Xarici hüquqi şəxsin iştirakı ilə mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq münasibəti olduğundan, belə münasibətin iştirakçıları, o cümlədən xarici hüquqi şəxsi beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti hesab olunur. Bu mənada hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etmək mümkün əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəla, “milli” hüquqi şəxslər arasında mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə deyil, milli hüququn digər müvafiq normaları ilə (mülki, əmək və s.) tənzimlənir. Münasibət iştirakçısı olan hüquqi şəxslərdən hər hansı birinin xarici olması avtomatik olaraq münasibətin statusunu dəyişdirərək onu beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına tabe etdirir.

İkincisi, hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını aydınlaşdırmaqla onun fəaliyyətinə təsir göstərəcək hüquq sistemləri məlim olur. Bildiyimiz kimi xarici hüquqi şəxs ən azı iki hüquq sisteminin təsiri altında olur: xarici hüquqi şəxsin mənsub olduğu dövlətin hüquq sistemi və ərazisində fəaliyyət göstərdiyi və ya fəaliyyət göstərəcəyi dövlətin hüquq sistemi.

Üçüncüsü, bu zaman hüquqi şəxsin statusu ilə əlaqədar aşağıdakı çox mühüm məsələlərə cavab tapılır: 1) qurumun, ümumiyyətlə, hüquqi şəxs statusuna malik olub-olmaması; 2) hüquqi şəxsin yaranması, mövcudluğu, fəaliyyəti, ləğv edilməsi, habelə onun yenidən təşkil olunmasının üsul və formaları; 3) hüquqi şəxsin daxili və xarici təsərrüfat dövriyyəsində iştirakının forma və qaydaları; 4) hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, onun həcmi; 5) hüquqi şəxsin təşkillati-hüquqi formaları; 6) hüquqi şəxsin daxili münasibətləri və s.

Dördüncüsü, bir sıra hallarda hüquqi şəxsin milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi beynəlxalq müqavilələrinin tələblərindən irəli gəlir. Dövlətlərarası hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə razılığa gələn tərəflər, bir qayda olaraq, öz ərazilərində bir-birlərinin hüquqi şəxslərinə milli rejim verilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da hüquqi şəxsin müvafiq dövlətə mənsubluğunun müəyyən edilməsini zəruri edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında 22 dekabr 1992-ci ildə başlanan hüquqi yardım haqqında Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən Razılığa Gələn Tərəflərin birinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılan hüquqi şəxsi digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində onun hüquqi şəxsləri ilə eyni şəraitlə hüquqi müdafiəyə malikdir. Oxşar normaya hüquqi yardım haqqında digər müqavilələrdə də rast gəlinir.

Beşincisi, hər bir dövlət öz ərazisindən kənarında yaşayan vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verdiyi kimi, özünün xaricdə fəaliyyət göstərən hüquqi

şəxslərinə də hamilik edir. 8 fevral 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının konsulluqları xarici dövlətlərdə Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafeyini müdafiə edir.

Ədəbiyyatda bəzən hüquqi şəxslə bağlı işlədilən “şəxsi status” və “dövlət mənsubiyyəti” kateqoriyaları bir-birinə qarışdırılır, onları bir-birindən fərqləndirmək üçün uğursuz cəhdlər edilir. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun şəxsi qanununa deyilir. Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə onun dövlət mənsubiyyəti müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun dövlət mənsubiyyətini aydınlaşdırmaqla bərabər bir sıra digər məsələləri: hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini, hüquqi şəxsin ad hüququnu, onun müdafiə hüququnu, hüquqi şəxsin yaranma və ləğv olunma əsaslarını da müəyyən edir.

Hüquqi şəxsin şəxsi statusu (şəxsi qanunu) ilə əlaqədar milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulan meyarların məzmun müxtəlifliyi təcrübədə mürəkkəb kollizion situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul edilən meyarlar həmin dövlətlərdə tarixən formalaşmış doktrinalara əsaslanır. Bundan irəli gələrək hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti ilə bağlı aşağıdakı nəzəriyyələr fərqləndirilir.

Birincisi, **inkorporasiya nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun təsis olunduğu, nizamnaməsinin qeydə alındığı yerin qanunu hesab edilməlidir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi əsasən anqlosakson hüquq sistemli ölkələr üçün xarakterlidir. Luiziana ştatı istisna olunmaqla ABŞ, Böyük Britaniya, Hindistan, Pakistan, Nepal, Tanzaniya, Zimbabve, Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, Kvebek əyaləti istisna olmaqla Kanada, Sinqapur, Filippin adaları və s. dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsində bu prinsipə üstünlük verilir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi eyni zamanda bir sıra kontinental (qitə) hüquq sistemli ölkələrdə də qəbul edilmişdir. Bura aiddir: Çexiya, Slovakiya, Çin

və s. Sovet İttifaqının mülki qanunvericiliyində tarixən bu prinsip nəzərdə tutulduğuna görə hazırda əksər MDB ölkələrində də hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti bu əlamətə görə müəyyən edilir.

Qurumun hüquqi şəxs kimi fəaliyyətə başlanması üçün o, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hüquqi şəxs təsis olunarkən, onun nizamnaməsi qeydə alınarkən ilk növbədə həmin tələblər yoxlanılır. Milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan belə tələblər bütün dövlətlər üçün eyni deyildir. Təsis olunduğu yerin tələblərinə əsasən qeydə alınan hüquqi şəxs xarici dövlətdə, axırıncının hüquq normalarının hüquqi şəxsi üçün nəzərdə tutulan tələblərinə cavab verməsə belə, hüquqi şəxs kimi tanınır. Əlbəttə, bu zaman öz qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipinə üstünlük verən xarici dövlətdən söhbət gedir.

İkincisi, **oturaqlıq nəzəriyyəsi**. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxsin şəxsi statusunun aydınlaşdırılması üçün istifadə edilən meyarlardan biri kimi “mərkəzi idarənin yerləşdiyi yer” prinsipi oturaqlıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin onun mərkəzi idarənin (direktorlar şurası, idarə heyəti, digər icra və sərəncamverici orqanın) yerləşdiyi yerə görə müəyyən edilməsi prinsipinə üstünlük verən ölkələr sırasına aşağıdakılar daxildir: Fransa, Almaniya, İspaniya, Belçika, Lüksemburq, Polşa, Ukrayna və s. Təcrübədə hər hansı hüquqi şəxsin mərkəzi idarəsinin yerləşdiyi yeri müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Bunun üçün onun nizamnaməsi ilə tanış olmaq kifayətdir, çünki bu barədə orada, bir qayda olaraq, xüsusi qeyd olur. Bundan irəli gələrək onun dövlət mənsubiyyəti də asanlıqla müəyyən edilir.

Üçüncüsü, **mərkəzi istismar nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yerə görə müəyyən edilir. Bu prinsipdən daha çox öz iqtisadiyyatını dirçəltmək istəyən, ora xarici investisiyaların cəlb edilməsinin marağında olan dövlətlər istifadə edilir. Xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr xaricdə təsis edilən və yaxud baş idarəsi xaricdə yerləşən şirkətləri öz iqtisadiyyatına cəlb etməkdən ötrü qanunvericiliklərində bu prinsipi nəzərdə tutmaqla bir növ həmin şirkətlərinə güzəştli imkanlar yaradırlar. Eyni zamanda, belə vəziyyət xarici şirkətlərin də

maraqlarına cavab verərək. Onların bir sıra vergilərdən azad olunmaq yolu ilə yüksək mənfəətlə işləməsinə şərait yaradır.

Dördüncüsü, **nəzarət nəzəriyyəsi**. Təcrübədə hüquqi şəxsin yuxarıda sadalanan prinsiplərəsasında dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi bir sıra hallarda şübhə altına alınmışdır. Ayrı-ayrı konkret işlər üzrə müəyyən edilmişdir ki, həmin meyarlar formal xarakter daşıyır və hüquqi şəxsin əsasında duran kapitalın həqiqi mənsubiyyətini ayırd edə bilmir. Hüquqi şəxsin əsl mənsubiyyətini, onun daha çox hansı dövlətə xeyli verməsi məsələsini aydınlaşdırmaq xüsusən müharibə şəraitində olan dövlətlər üçün daha aktual xarakter kəsb edir. Bütün bunlar nəzarət nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, nəzarət nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini I və II cahan müharibələri dövrü ilə əlaqələndirirlər. Müharibə şəraitində olan dövlətlər özlərinin hüquqi şəxslərinə “düşmən xaricilərlə” (fiziki və hüquqi şəxslərlə) hər hansı iqtisadi əlaqəni, bir qayda olaraq, qadağan edirlər. Bu zaman idarəçiliyi və ya kapitalibütövlükdə və ya əksər hissəsi düşmən dövlətin vətəndaşlarına mənsub olan hüquqi şəxs “düşmən” hüquqi şəxs hesab edilir. Nəzarət nəzəriyyəsinin məhkəmə təcrübəsində tətbiqi 1915-ci ilə təsadüf edir. İngiltərə məhkəməsi “Daymler işi” üzrə qərar çıxararkən məlum olmuşdur ki, İngiltərədə təsis olinmasına baxmayaraq, daymler şirkətinin kapitalını təşkil edən 25 min səhndən yalnız bir Britaniya təbəəsinə, qalanları isə “düşmən xaricilərə” (o vaxt İngiltərə ilə müharibə vəziyyətində olan Almaniya vətəndaşlarına) mənsubdur. Şirkətin formal baxımdan İngiltərəyə mənsub olmasına baxmayaraq (şirkət İngiltərə qanunları ilə təsis olunduğundan, inkorporasiya prinsipinə görə İngiltərənin hüquqi şəxsi hesab edilməlidir), məhkəmə onu qeyd olunan əsaslara görə “düşmən” hüquqi şəxs hesab etmişdir.

Sonralar nəzarət nəzəriyyəsi ayrı-ayrı məsələlər üzrə bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində və beynəlxalq müqavilələrdə özünə yer almışdır. Məsələn, 30 may 1916-cı il və 18 iyun 1925-ci il tarixli İsveç qanunlarına görə İsveçrədə yaradılan, lakin faktiki olaraq xaricilər tərəfindən nəzarət edilən şirkətlərə torpaq və mədənlərin alınması qadağan edilir. 1965-ci il “Dövlətlərlə digər dövlətlərin şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında” Vaşinqton

Konvensiyasında nəzarət prinsipinin qeyd-şərtlə tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif prinsiplərdən istifadə edilir. Milli qanunvericiliklərin bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqeləri beynəlxalq dövriyyədə ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Qeyd edilən prinsiplərin kolliziyası nəticəsində bir hüquqi şəxs eyni vaxtda bir neçə dövlətə mənsub və yaxud “milli mənsubiyyətsiz” ola bilər. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi son dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliklərində bir deyil, bir neçə prinsipin nəzərdə tutulması müşahidə olunur. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar inkorporasiya prinsipi, vergi tutmaları ilə bağlı fəaliyyət yeri prinsipi tətbiq edilir. 1979-cu il Macarıstan beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununu mövqeyi bu baxımdan daha maraqlıdır. Həmin qanunun 18-ci paragrafına görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun qeydə aldığı yerin qanunu hesab edilir. Əgər hüquqi şəxs bir neçə dövlətin qanunvericiliyinə uyğun qeydə alınmışsa və yaxud onun nizamnaməsində göstərilən inzibati mərkəzin yerləşdiyi yerin qanununa görə qeydə alınma tələb edilmirsə, onda onun şəxsi qanunu kimi nizamnaməsində göstərilən yerləşdiyi yerin qanunu tətbiq edilir. Əgər hüquqi şəxsin nizamnaməsinə görə yerləşdiyi yeri yoxdursa və yaxud bir neçə yerləşdiyi yeri varsa və o, müvafiq dövlətlərin heç birində qeydə alınmayıbsa, onda onun şəxsi qanunu mərkəzi inzibati aparatının yerləşdiyi ərazinin mənsub olduğu dövlətin qanunu hesab olunur.

2. Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bu barədə müddəalar Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, qanun qüvvəli aktlarında, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Hüquqi şəxsin şəxsi statutu (şəxsi qanunu), onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində

inkorporasiya prinsipindən istifadə edilmişdir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 12-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır: “Hüquqi şəxsin təsis edildiyi ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir”. Yeri gəlmişkən, qeyd edilən normada fiziki şəxslərə münasibətdə olduğu kimi qanunverici “şəxsi qanun” ifadəsindən imtina etmiş, onu “istinad etdiyi qanun” formasında verilmişdir.

Hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etməklə əlaqədar bəzi hallarda qanunvericilikdə oturaqlıq prinsipinə də işarə edilir. 21 oktyabr 1994-cü il “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda valyuta tənzimində iştirak edən yerli və xarici subyektləri fərqləndirmək üçün “rezident” və “qeyri-rezident” anlayışlarından istifadə edilib. Adı çəkilən qanunun 1-ci maddəsinə görə “qeyri-rezident” kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilir: Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər; xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda yerləşən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar; xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri; xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasında yerləşən filialları və nümayəndəlikləri.

Qanunun mətnində xarici hüquqi şəxsin şəxsi mənsubiyyəti ilə əlaqədar onun xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılması və “Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda yerləşməsi” prinsiplərindən istifadə edilmişdir.

Bunlardan əlavə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində hətta nəzarət nəzəriyyəsinin elementlərinə də təsadüf edilir. Bununla bağlı “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 82-ci maddəsinə müraciət edək. Orada deyilir: “Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitəsi təsis etməsi Azərbaycan Respublikasının bağladığı dövlətlərarası müqavilə ilə tənzimlənir (xarici dövlətin hüquqi şəxsi dedikdə, nizamnamə kapitalının və ya

səhmlərinin 30%-dən çoxunun xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə və ya vətəndaşlarına məxsus olan və ya təsisçilərinin 1/3 hissəsindən çoxunun xarici dövlətin hüquqi şəxsi və ya vətəndaşı olan hüquqi şəxslər başa düşülür)". Normanın mətnindən göründüyü kimi qanunverici hüquqi şəxsin xarici dövlətə mənsub olma meyarını müəyyən edərkən məhz nəzarət nəzəriyyəsi mövqeyindən çıxış etmişdir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsi ilə hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur. Bu qayda hüquqi şəxsin nümayəndəliyinə və filialına da şamil edilir. Eyni zamanda, hüquqi şəxsin, onun filial və nümayəndəliyinin adı, ondan istifadə, onun müdafiəsi də hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyətinin əsasında milli rejim prinsipi durur. Xarici hüquqi şəxslərə milli rejim verilməsinin normativ əsası kimi əvvəlki fəsildə istinad etdiyimiz Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3 maddəsinin 2-ci hissəsi, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 15-ci maddəsi çıxış edir. Xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində bəlli olmayan hüquqlardan istifadəni tələb edə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: “Xarici hüquqi şəxs onun orqanının (filialının) və ya nümayəndəsinin əqd bağladığı ölkənin hüququna uyğun olaraq qadağan edilən həmin əqdi bağlaya bilmədiyinə görə səlahiyyətinin məhdudlaşdırılmasına etiraz edə bilməz”.

Qeyd edilən sənədlər əsasında xarici hüquqi şəxslərə mülki dörrüyyədə milli rejim verilməsi qanunvericini konkret istiqamət qzrə qəbul edilən hər bir qanunda həmin müddəanın təkrar edilməsi zərurətindən azad edir. Lakin milli rejimlə əlaqədar hər hansı bir istisna halı isə mütləq qanunla müəyyən edilməlidir.

Xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərməsi üçün onlar burada dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər. 12 dekabr 2003-cü il tarixli “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda (Bu Qanun 6 fevral 1996-cı il tarixli

“Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun əvəz edilməsi) xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatının xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Qanunun 4-cü maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Kommersiya təşkilatları, habelə xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər... Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filialların və digər qurumları dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filiallarının dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada, kommersiya və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, dövlət rüsumu tutulur”.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ərizə ilə müraciət edilməlidir. Ərizə təsisçi (bir neçə təsisçi olduqda isə, bütün təsisçilər) və ya onun (onların) müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır və notariat qaydasında təsdiqlənir. Ərizədə aşağıdakılar göstərilir: 1) təsisçi (təsisçilər) fiziki şəxslər olduqda – onun (onların) adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi və verilmə tarixi; 2) təsisçi (təsisçilər) hüquqi şəxs olduqda – onun (onların) adı, olduğu yer və qeydiyyat nömrəsi; 3) ərizə səlahiyyəti şəxs tərəfindən imzalandıqda habelə onun adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi və verilmə tarixi və vəkalətnamə haqqında məlumatlar. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir: 1) təsis sənədləri – hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçisi (təsisçilər) və ya onun (onların) səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi, həmin qurumun yaradılması və nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərar (qərar da hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçiləri

tərəfindən onun təsis edilməsi niyyəti, birləşmə, ayrılma və bölünmə zamanı yeni hüquqi şəxs yaradılarkən yenidən təşkilin şərtləri, nizamnamənin təsdiq edilməsi, təyin edildiyi halda, qanuni təmsilçi və onun səlahiyyətləri, habelə təsisçilər tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər göstərməli və bu qərar bütün təsisçilər tərəfindən imzalanmalıdır); 2) dövlət rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd; 3) təsisçi hüquqi şəxs olduqda – onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti; 4) hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd. Əgər dövlət qeydiyyatı üçün verilən ərizə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyinin və ya filialının qeydiyyatı ilə bağlıdırsa, onda əlavə aşağıdakılar təqdim olunmalıdır: 1) nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxs və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə (nümayəndəliyin və ya filialın əsasnaməsində onu yaradan xarici hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, qeydiyyat nömrəsi və qeydiyyat tarixi, nümayəndəliyin və ya filialın hüquq və vəzifələri, idarə olunma və ləğv olunma qaydası və təsisçi tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər göstərməlidir); 2) nümayəndəliyin və ya filialın yaradılması haqqında onu yaradan xarici hüquqi şəxsin qərarı; 3) nümayəndəliyin və ya filialın təsisçisi olan hüquqi şəxsin qeydiyyatını təsdiq edən sənəd – ticarət reyestrindən çıxarış (qeydiyyat şəhadətnaməsi və s.) Bu halda həmin sənəd hüquqi şəxsin yerləşdiyi ölkədə Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi və ya bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən (belələri olmadıqda, müstəsna hal kimi Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən) qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada leqallaşdırılmalıdır; 4) nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxs tərəfindən verilmiş etibarnamənin əsli və ya notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti; 5) nümayəndəliyin və ya filialın rəhbərinin təyin edilməsi barədə həmin nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxsin qərarının əsli və ya notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti.

Bundan əlavə qeyd edilən qanunla Azərbaycan Respublikasında xaricilər

(xarici hüquqi və fiziki şəxslər) tərəfindən hüquqi şəxsin təsis edilməsi məsələsi də tənzimlənir. Xarici investisiyalı hüquqi şəxs adlandırılan belə hüquqi şəxslərin təsis edilməsi zamanı yerli hüquqi şəxslər təsis edilərkən nəzərdə tutulan sənədlərdən əlavə aşağıdakı sənədlər də təqdim olunmalıdır: 1) təsisçi xarici hüquqi şəxsdirsə, onun qeydiyyatını təsdiq edən sənəd – ticarət reyestrindən çıxarış, qeydiyyat şəhadətnaməsini və s. (bu halda həmin sənəd hüquqi şəxsin yerləşdiyi ölkədə Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi, və ya bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən (belələri olmadıqda Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada leqallaşdırılmalıdır); 2) təsisçi əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs olduqda onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti, habelə bu qeyd edilən qaydada leqallaşdırılmış, vətəndaşı olduğu və daimi yaşadığı, yaxud hər hansı üçüncü ölkədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmasını təsdiq edən sənəd.

Xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 yanvar 1995-ci il “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində investisiya fəaliyyətinin bir növü kimi də vətəndaşların, hüquqi şəxslərin, dövlətlərin, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həyata keçirdiyi xarici investisiya fəaliyyəti göstərilir. Eyni zamanda həmin maddədə Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları, hüquqi şəxsləri və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən bircə investisiya fəaliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur. Bundan irəli gələrək xarici hüquqi şəxslər, xarici ölkələrin vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri ola bilərlər. Qanunun 18-ci maddəsinə görə dövlət xarici investisiyanın qorunmasına təminat verir. İnvestorlar, o cümlədən xarici investorlar investisiyanı idarə, istifadə və ona xitam verməyə maneçilik törədə bilən bütün ayrı-seçkilik xarakterli tədbirləri istisna edən, habelə qoyulmuş sərvətlərin və investisiyanın nəticələrinin Respublikadan aparılması şərtləri və qaydasını müəyyənləşdirən bərabər hüquqi rejimlə təmin olunurlar.

15 yanvar 1992-ci il tarixli “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilərlər: a) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı; b) tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr yaradılması; c) müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi; ç) torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi; d) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin, habelə başa çatdırılmamış tikinti obyektlərinin özəlləşdirilməsində xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlə və qaydada iştirak edə bilərlər.

Xarici investisiyalı müəssisələr səhmdar cəmiyyətləri, məhdudməsuliyyətli cəmiyyətlər, digər təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları şəklində, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hər hansı başqa formalarda yaradılır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investorların pay iştirakı ilə müəssisələr (birgə müəssisələr), tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr); xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri (büroları, kontorları, agentlikləri) yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Qanunun 16-cı maddəsinə görə birgə və xarici müəssisələr Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləridir.

Xarici investisiyalı müəssisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və qaydada birləşib assosiasiyalar, konsernlər, konsorsiumlar və başqa birliklər yarada bilər.

Xarici investisiyalı müəssisə gətirdüyü öhdəliklərin bütün növlərini təmin etmək, o cümlədən borc vəsaiti cəlb etmək üçün öz əmlakından istifadə edə bilər.

Öhdəlikləri təmin etmək üçün o, binalar, qurğular, avadanlıqlar üzərində əmlak hüquqlarından və digər əmlak hüquqlarından, o cümlədən torpaqdan istifadə hüququndan istifadə edə bilər.

Xarici investora faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi hüquqları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin onlarla bağladığı və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiq etdiyi **konsessiya müqavilələri** əsasında verilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici investora və xarici investisiyalı müəssisələr ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, müəssisələri, ictimai təşkilatları və başqa hüquqi şəxsləri arasında mübahisələrə, xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları arasında mübahisələrə, habelə xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları ilə həmin müəssisə arasında mübahisələrə məhkəmələrdə, yaxud tərəflərin razılığına əsasən münisiflər məhkəməsində, o cümlədən xaricdəki münisiflər məhkəməsində baxılır.

Qeyd edilən qanunlarda xarici hüquqi şəxslərlə əlaqədar nəzərdə tutulan müddəalar aşağıdakı aktlarda da özünün normativ təsbitini tapmışdır.

15 dekabr 1992-ci il tarixli “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 fevral 1998-cı il “Yerin təkisi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə görə xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasında yerin təkisinin istifadəçiləri ola bilərlər. 1 iyul 1994-cü il “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-cü maddəsinə əsasən xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müəssisənin təsisçisi ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də razılığa gələn tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis edilən hüquqi şəxslərə hüquqi müdafiə zamanı milli rejimin nəzərdə tutulması

ənənəvi xarakterdaşıyır. Həmin müqavilələrdə hüquqi şəxslərin dövlət mənsubiyyəti onun təsis edildiyi yerə görə müəyyən edilir.

3. Beynəlxalq xüsusi hüquqda beynəlxalq təşkilatlar. Beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilatın meydana gəlməsinin əsasında onun üzvü olan dövlətlərin öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilə durur. Beynəlxalq təşkilatın təsis müqaviləsində (nizamnaməsi) təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, onun üzvü olan dövlətlərin hüquqları, həmin təşkilatın orqanları, hüquq qabiliyyəti və s. məsələlər öz əksini tapır. Əsasən beynəlxalq ümumi hüququn subyekti kimi çıxış edən beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə müqavilələr bağlayır və beynəlxalq ümumi hüquq sahəsində fəaliyyət göstərir. Lakin əksər hallarda beynəlxalq təşkilatın effektiv beynəlxalq hüquqi fəaliyyəti onun mülki-təsərrüfat dövriyyəsidəki fəaliyyətindən asılı olur.

Hər bir beynəlxalq təşkilat yerləşdiyi dövlətin ərazisində müxalif fiziki və hüquqi şəxslərlə ayrı-ayrı məsələlərlə (işıq enerjisi, rabitə, poçt, telefon, teleqraf xidməti, nəqliyyat və s.) əlaqədar münasibətlərə girir. Bu növ münasibətlər zamanı beynəlxalq təşkilat, bir qayda olaraq, hüquqi şəxs qismində çıxış edir.

Eyni zamanda, hər bir beynəlxalq təşkilat işçi personala malikdir və onlar arasında əmək münasibətləri baş verir.

Göründüyü kimi beynəlxalq təşkilat öz fəaliyyətində rəngarəng münasibətlərə giri və bu münasibətlər ona tətbiq edilən hüquq normaları baxımından da bir-birindən fəarələnir. Beynəlxalq ümumi hüququn digər subyektləri ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında münasibət beynəlxalq ümumi hüquq normaları, beynəlxalq təşkilatla onun işçiləri arasında əmək münasibətləri həmin beynəlxalq təşkilatın müvafiq daxili qaydaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq təşkilatla fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı münasibətlərə isə ümumi əsaslarla mülki və kollizion hüquq tətbiq edilir.

Beynəlxalq təşkilatın milli mənsubiyyəti yoxdur və beynəlxalq hüquqi baxımdan onun iqamətgahının yerləşdiyi yer də heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Lakin beynəlxalq təşkilatın mülki dövriyyədə iştirakı zamanı bağladığı mülki hüquqi əqdlərə **domicilii** (yerləşdiyi yer) hüququnun tətbiqi məqsədamüvafiq hesab edilir.

Bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilata onun mərkəzi ofisinin yerləşdiyi yerin qanunları ilə mülki dövriyyədə iştirak etməkdən ötrü hüquqi şəxs statusu verilir və beynəlxalq təşkilat hüquqi şəxs kimi yerli qanunlara əsasən fəaliyyətini rəsmiləşdirir (qeydiyyatdan keçir, müvafiq reystr siyahısına düşür və s.) BMT-nin baş iqamətgahı Nyu-York şəhərində yerləşdiyindən, ona Nyu-York ştatının hüquqi şəxs statusu, YUNESKO-nun qərargahı Paris şəhərində yerləşdiyinə görə, ona Fransada hüquqi şəxs statusu və s. verilmişdir. BMT-nin və YUNESKO-nun mülki dövriyyədəki fəaliyyəti müvafiq olaraq kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla ABŞ və Fransa hüququ ilə tənzimlənir.

Mülki dövriyyənin iştirakçısı kimi beynəlxalq təşkilatın hüquq subyektliyi onun nizamnaməsinin müvafiq dövlətdə qeydə alındığı və ya reyestr siyahısına salındığı vaxtdan başlanır. Beynəlxalq təşkilatın hüquq qabiliyyətinin həcmi də onun iqamətgahının yerləşdiyi yerin qanununa əsasən müəyyən edilir.

Mövzu 7. Dövlət beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti kimi

Plan.

- 1. Dövlətin xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərdə iştirakı.**
- 2. “Dövlət immuniteti” anlayışı və onun normativ təsbiti**
- 3. Dövlət immunitetinin məzmunu və növləri**

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Лунц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. М., 1975, с.93.
2. Вольф М. Международное частное право. М., 1948, с.3
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв.ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004.
- 4.Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
5. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002.
6. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
7. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К.Дмитриевой М.2001.
- 8.Международное частное право: Учебник ля вузов/ под ред. Н.И.Марышевой. М.2000.
9. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002
10. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

Müasir dövrdə hər bir dövlət özünün gündəlik həyatında istər beynəlxalq sferada, istərsə də dövlət daxilində müxtəlif xarakterli əmlak münasibətlərinin iştirakçısı olur. İqtisadiyyat, istehsalat, ticarət, elm, mədəniyyət və s. sahələr üzrə

yaranan belə münasibətlər onun subyekt tərkibindən asılı olaraq müxtəlif hüquq sistemləri (beynəlxalq və milli) ilə tənzimlənir. Beynəlxalq sferada dövlətlərin öz aralarında, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında sadalanan sahələr üzrə meydana gələn münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquq normaları ilə nizamlanır. Dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan analoji münasibətlər isə müvafiq dövlətdaxili qanunvericiliklə nizama salınır. **Əvvəla**, milli qanunvericiliklərdə, bir qayda olaraq, dövlətin də mülki hüquq subyektliliyi tanınır. **İkincisi**, dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi heç bir üstünlüyə malik olmur və digər mülki hüquq subyektlərinə bərabər tutulur. **Üçüncüsü**, belə münasibətlərə hüquqi və fiziki şəxslərin öz aralarında yaranan münasibətlərdə olduğu kimi milli mülki qanunvericilik tətbiq edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də düzünə göstəriş vardır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məsələsinin 5-ci maddəsinin ikinci hissəsində deyilir: “Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının digər şəxslərlə mülki hüquq münasibətləri, qanunda ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericiliklə tənzimlənir”.

Bildiyimiz kimi dövlətdaxili münasibətləri, onun iştirakçılarının bir-birinə münasibətdə tabeli vəziyyətdə olub-olmamasına görə iki qrupa bölürlər: 1) ümumi hüquq xarakterli münasibətlər; 2) xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər. Ümumi hüquq xarakterli münasibətlərdə dövlət aparıcı subyekt kimi çıxış edərək, özünün hakimiyyətə malik olmasını nümayiş etdirir. Xüsusi hüquq münasibətləri isə tərəflərin (dövlət də daxil olmaqla) müstəqilliyi və hüquq bərabərliyi ilə seçilir.

Dövlətin mülki dövriyyədə fiziki və hüquqi şəxslərlə girdiyi münasibətdə xarici element mövcüddürsə, belə münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bununla bərabər dövlət belə münasibətlərdə özünəməxsus statusa malik olan xüsusi subyekt kimi çıxış edir. Məlumdur ki, mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər məkan və zaman baxımından bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasının təsiri altındadır. Dövlətin yurisdiksiyaya malik olması dövlət suverenliyindən irəli gəlir. Yurisdiksiya dövlətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin həcmi və onun yayılma sferasını müəyyən edir. Bu və

ya digər dövlətin yurisdiksiyası əsasən onun ərazisinə şamil edilir.

Mülki dövriyyədə dövlətin iştirakı ilə yaranan münasibət məkan etibarı ilə həmin dövlətin yurisdiksiyasından kənarında, başqa dövlətin yurisdiksiyasının şamil olduğu ərazidə də baş verə bilər. Məsələn, dövlət öz diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətini təşkil etməkdən ötrü xarici dövlətin ərazisində müxtəlif xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinə girə bilər: torpağın icarəyə götürülməsi, binanın tikintisi üçün podrat müqaviləsinin bağlanması, tikilmiş binanın müəyyən avadanlıqla təmin edilməsi, texniki təchizat məsələləri və s. Dövlət xarici banklarda özünün pul hesablarını açmağa bilər, xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vəsiyyətnaməyə əsasən vərsə qismində çıxış edə bilər, xarici dövlətin ərazisində xarici hüquqi şəxslərlə bağladığı müqaviləyə əsasən investisiya qoya bilər və s.

Dövlətin iştirakı ilə xarici elementli xüsusi hüquq münasibəti eyni zamanda onun öz yurisdiksiyası altında olan məkanda baş verə bilər. Əvvəlki fəsilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini nəzərdən keçirdikdə konsessiya müqaviləsindən danışmışdır. Xarici hüquqi şəxslərlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində konsessiya müqaviləsini yalnız Azərbaycan dövləti bağlaya bilər. Bu barədə danışıqları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti aparır və belə müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təsdiq etməlidir.

Dövlət müxtəlif istiqrazlar buraxa bilər və onları xarici fiziki və hüququ şəxs əldə etdikdə xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər yaranır.

Beləliklə, dövlət müxtəlif xarakterli xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində kifayət qədər fəal iştirak edir və bu zaman beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti kimi çıxış edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn digər subyektlərindən fərqli olaraq dövlət xüsusi statusa malikdir. Bu da dövlətin immunitetə malik olmasından irəli gəlir.

2. “Dövlət immuniteti” anlayışı və onun normativ təsbiti. “İmmunitet” mürəkkəb hüquqi kateqoriyadır. Onun əsasında müasir beynəlxalq hüququn əsas

prinsiplərindən biri olan dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi durur. Həmin prinsipə görə müasir beynəlxalq hüququn subyekti olan dövlətlər öz aralarında bərabərdirlər və bir dövlət digər dövlətin hakimiyyətinə tabe edilə bilməz (**par in parem non habet imperium**). Eyni zamanda, hər bir dövlət yurisdiksiyaya: qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə malikdir ki, bunlar arasında da bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır (**par in parem non habet jurisdictionem**).

Beynəlxalq mülki dövriyyənin inkişafı ilə əlaqədar dövlətlərin xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı genişlənir. Belə münasibətlərin bir qismi yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarici dövlətin suverenliyinin və yurisdiksiyasını qüvvədə olduğuməkanda baş verir. Bu zaman sual olunur: dövlət xarici dövlətin ərazisində xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak edərkən, həmin münasibətlərdən irəli gələn məsələlərlə əlaqədar məcburetə təsirlərinə (dövləti başqa dövlətin məhkəməsinə vermə, onun əmlakına münasibətdə müəyyən məcburi tədbirlərin görülməsi və s.) məruz qala bilərmi? Dövlətin immunitetə malik olmasına əsaslanaraq bu suala inkar cavabı verirlər.

İmmunitet dövlətlər arasında tabelik münasibətlərini inkar edir. Bu mənada immunitetə malik olmaq hüququ bir dövlətə digər dövlətin ərazisində onun yurisdiksiyasını tanımaqla müşayiət olunan istədiyi aksiyanı törətmək kimi hərəkətlərə hüquq vermir. Hər bir dövlət digər dövlətlərin ərazisində fəaliyyətini qurarkən onun qanunlarına hörmətlə yanaşmalı, yerli adət-ənənələr riyət etməlidir.

İmmunitet mürəkkəb hüquqi hadisə olmaq etibarını ilə bir dövlətə digər dövlətin yurisdiksiyasına əsasən ona məcburetə tədbirlərinin tətbiqindən azad olmaq hüququ verirsə, eyni zamanda ikinci dövlətin üzərinə birinciyə qarşı məcburetə tədbirlərinin tətbiqindən imtina etmək vəzifəsini qoyur.

Ayrı-ayrı dövrlərdə dövlətlərin beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrində iştirakından asılı olaraq dövlət imuniteti institutuna fərqli münasibətlər mövcud olmuşdur. Ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq institutu kimi meydana gələn dövlət immuniteti sonralar dövlətin xüsusən kommərsiya əlaqələrində geniş iştirakının təsiri nəticəsində onun məhdudlaşdırılması istiqamətində müəyyən

təsirlərə məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müşahidə edilən bu tendensiya məhkəmə təcrübəsində özünə yer almış, bu haqda müxtəlif doktrinaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq istər beynəlxalq, istərsə də milli qanunvericilik səviyyəsində dövlət imunitetlə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi aktuallaşmış, bu istiqamətdə konvensiyalar, bir sıra dövlətlərdə isə qanunlar qəbul edilmişdir. İlk belə beynəlxalq konvensiya 10 aprel 1926-cı ildə qəbul edilmiş dövlət gəmilərinin immunitetinə aid bir sıra qaydaların unifikasiyası üçün Brüssel Konvensiyasıdır. 24 may 1934-cü il tarixli Protokolla ona əlavələr edilmişdir. Konvensiyaya görə hökumətin mülkiyyətində olan və ya hökumət tərəfindən icarəyə götürülən gəmi ticarət məqsədi daşıyarsa, özünün yükü ilə bir yerdə sülh dövründə ümumi dəniz hüququna tabedir və dövlət immunitetindən istifadə etməməlidir. Belçika, İtaliya, Almaniya, Fransa və s. dövlətlər konvensiyanın iştirakçılarıdır. İmmunitetin məhdudlaşdırılması mövqeyindən çıxış edən Brüssel Konvensiyası bunu dövlətin ticarətlə (kommersiya) məşğul olması ilə əlaqələndirir.

Regional çərçivədə qəbul edilən dövlət immuniteti haqqında Avropa Konvensiyasında immunitetlə bağlı məsələlər hərtərəfli tənzimlənir, Bu sənəd Avropa Şurası tərəfindən 1972-ci ildə qəbul edilmiş və əksər Avropa dövlətlərinin ərazisində qüvvədədir.

Dövlət immuniteti ilə bağlı məsələlərin dinamik inkişafı onun universal səviyyədə eyni qaydada tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Bununla əlaqədar bu məsələ BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının iş proqramına daxil edilmişdir. 1991-ci ildə Komissiya tərəfində “Dövlətlərin və onların mülkiyyətlərinin yurisdiksiya immunitetləri” adlanan sənədin layihəsi hazırlanmış, qəbul olunmuş üçün Baş Məclisə təqdim edilmişdir. Həmin sənəd 2 dekabr 2004-cü ildə Baş Məclisin 59-cu sessiyasında qəbul edilmiş və qoşulmaq üçün dövlətlərin ixtiyarına verılmışdir.

Həm Avropa Konvensiyasında, həm də Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı sənəddə dövlət immuniteti beynəlxalq ümumi hüququn ümumqəbul edilmiş müddəalrından biri kimi qiymətləndirilir. Hər iki sənəddə

göstərilir ki, dövlət özünə və öz mülkiyyətinə münasibətdə immunitetə malikdir, dövləti onun razılığı olmadan digər dövlətin məhkəmə yurisdiksiyasına tabe etmək yolverilməzdir, dövlətə qarşı hər hansı məcburetə tədbirlərindən istifadə etmək olmaz və s. lakin dövlət kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla immunitədən könüllü imtina etmiş olur.

Dövlər immuniteti ilə bağlı məsələlər milli qanunvericiliklərdə də öz əksini tapmışdır. Bəzi dövlətlərdə bu barədə xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə immunitetlə bağlı normalar ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarının tərkibində nəzərdə tutulmuşdur. İlk belə qanun 1976-cı ildə ABŞ-da, sonralar Böyük Britaniyada (1978-ci il), Sinqapurda (1979-cu il), Pakistanda (1981-ci il), CAR-da (1981-ci il), Kanadada (1982-ci il), Avstraliyada (1984-cü il) və s. dövlətlərdə qəbul edilmişdir. Demək olar ki, eyni cür adlandırılan bu qanunların (xüsusi dövlətin immunitetləri haqqında və ya dövlətimmunitetləri haqqında) hamısında dövlətin xarici yurisdiksiyadan immuniteti tanınır. Məsələn, ABŞ qanununda deyilir: “Xarici dövlət ABŞ məhkəmələrinin və ştatların məhkəmələrinin yurisdiksiyasından immunitetə malikdir” (m.1604) və yaxud Böyük Britaniya qanununun 1-ci maddəsinə görə dövlət Birləşmiş Krallığın məhkəmə yurisdiksiyasından immunitetə malikdir. Eyni zamanda həmin qanunlarda göstərilir ki, dövlətin kommersiya və sair xüsusi hüquq xarakterli fəaliyyəti məhkəmədə mübahisə predmeti olduqda immunitet tanınmayacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində dövlət immuniteti ilə bağlı normalara ayrı-ayrı qanunlarda rast gəlmək mümkündür. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunda dövlət immunitetinin məhdudlaşdırılması tendensiyası öz ifadəsini tapmışdır. Qanuna görə dövlətin bağladığı mülki hüquqi əqdlər, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə ılaqədar deyilsə, digər subyektlərin bağladığı əqdlərlə eyni statusa malikdir. Şübhəsiz ki, qanunverici burada kommersiya xarakterli əqdlərə işarə edir. Dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdin xarakteri, yəni onun ümumi hüquq və ya xüsusi hüquq xarakterli olması əqdin hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi xarici dövlətləri

təmsil edən şəxslərə qarşı mülki məhkəmə məsuliyyətini istisna etmişdir. Həmin qanuna görə Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri 18 aprel 1961-ci il tarixli “Diplomatik münasibətlər haqqında” Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edirlər. Bu hətta həmin konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətlərin diplomatik personallarına da aid edilir. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndəliklərin üzvləri isə, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla 24 aprel 1963-cü il tarixli konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edirlər. Azərbaycan Respublikasının mülki məhkəmə məsuliyyəti xidməti dəvət üzrə Azərbaycan Respublikasında olan digər dövlətlərin nümayəndələrinə və onların müşayətçilərinə isə şamil edilir. (Azərbaycan Respublikası MPM-nin 453-455-ci maddələri).

3. Dövlət immunitetinin məzmunu və növləri. Dövlət immuniteti məzmun baxımından aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: 1) məhkəmə immuniteti; 2) iddianı qabaqcadan təmin etmə ilə bağlı tədbirlərin tətbiqindən immunitet; 3) məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet; 4) dövlət mülkiyyəti; 5) dövlət əqdlərinin immuniteti.

Məhkəmə immunitetinə görə bir dövlət başqa bir dövlətin məhkəməsinə verilə bilməz. Dövlətə xarici dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyası yalnız onun razılığı ilə şamil edilə bilər. Dövləti cavabdeh qismində prosesə cəlb edilməsini yol verilməz hesab edən məhkəmə immuniteti onun iddiaçı kimi öz hüquqlarını müdafiə etməsini inkar etmir. Məhkəmə immuniteti qazılığı olmayan dövlətin cavabdehliyinin tanınması deməkdir. Lakin təcrübədə dövlətin razılığı olmadan onun müxtəlif bəhanələrlə xarici dövlətlərin məhkəməsinə vetilmə hallarına tez-tez

rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasının Cənubi Afrika Respublikasının məhkəməsinə verilməsini buna misal kimi göstərmək olar. Fransanın Bolyques Offshore şirkətinin iddiasına əsasən Cənubi Afrika Respublikasının Keyptaun limanında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinə məxsus olan “Tiqr” yedəkgəmisinin üzərinə həbs qoyulur. İş üzrə iddiaçı Azərbaycan Respublikasının cavabdeh qismində cəlb edilməsi tələbi ilə çıxışıdır. Buna münasibət bildirən Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin açıqlamasında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinin dövlət təşkilatı olmaması, “Tiqr” gəmisi ilə bağlı məsələlərdə Azərbaycan Respublikasının həmin idarənin istənilən öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımaması, belə tələblərin əsassız olduğu göstərilir. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Keyptaun məhkəməsi tərəfində Azərbaycan Respublikasının cavabdeh tərəf kimi məhkəmə prosesinə cəlb olunması və Azərbaycanın prosesdə iştirak etmədiyi təqdirdə ona münasibətdə müvafiq qərarın çıxarılması əsassızdır və yolverilməzdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq dövlətlərin razılığı olmadan və həmin dövlətlər istənilən məhkəmə orqanının yurisdiksiyasını özlərinə münasibətdə şamil etmədikləri təqdirdə, onlar məhkəmə proseslərinə cavabdeh tərəf kimi cəlb oluna bilməz.

İddianın qabaqcadan təmin edilməsindən immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətə qarşı irəli sürülən iddianı qabaqcadantəmin etməkdən ötrü dövlətin əleyhinə onun razılığı olmadan hər hansı məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi yolverilməzdir. Dövlət xarici dövlətinməhkəməsində cavabdehliyə razılıq versə belə, həmin razılıq iddianın qabaqcadan təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin tətbiqinə şamil olunmur. Təcrübədə iddianı qabaqcadan təmin etmək məqsədilə dövlətin razılığı olmadan ona qarşı tətbiq edilən məcburetmə tədbiri kimi xarici limanda dövlət gəmisini tutub saxlamaq, xarici banklarda dövlətin valyuta hesablarına həbs qoymaq, dövlətin xaricdəki əmlakını siyahıya almaq və s. hallara rast gəlinir. Məsələn, 18 may 1948-ci ildə Nyu-York limanında “Rusiya” sovet gəmisinə iki fiziki şəxsin gəmiyə qarşı qaldırdığı iddianı təmin etmək məqsədi ilə həbs qoyulur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə sovet səfirliyi “Rusiya” gəmisinin Sovet İttifaqına məxsus olduğu üçün immunitetə malik olmasını ABŞ dövlət

departamentinin diqqətinə çatdırmışdır. ABŞ departamenti də öz növbəsində gəminin sovet hökumətinə məxsus olduğu üçün immunitetə malik olması haqqında sovet səfirinin pretenziyasını qəbul etmiş və gəmi üzərində həbs götürülmüşdür.

Məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətin razılığı olmadan ona və onun əmlakına qarşı xarici məhkəmə qərarlarını icra etmək məqsədi ilə hər hansı məcburetmə tədbiri tətbiq etmək olmaz. Dövlətin özünün xarici məhkəməyə verilməsinə razılığı məhkəmənin çıxardığı qərarın icrasına razılığı nəzərdə tutmur. Məhkəmənin dövlətin əleyhinə çıxardığı qərarı yalnız dövlətin xüsusi olaraq icra üçün verdiyi razılıqdan sonra oluna bilər.

Dövlət mülkiyyərinin immuniteti xaricdə yerləşən dövlət əmlakının hüquqi rejiminin əsasını təşkil edir. Dövlət mülkiyyətinin immunitetinə görə dövlət əmlakı toxunulmaz hesab edilir.

Dövlət mülkiyyəti ilə bağlı məsələlər ancaq məhkəmə araşdırmaları zamanı meydana gəlir. Ona görə də məhkəmə araşdırmaları ilə əlaqədar olan yuxarıda qeyd etdiyimiz immunitetlərdən fərqli olaraq dövlət mülkiyyətinin immunitetinə daha geniş kontekstdə baxmaq lazımdır. Mülkiyyət immunitetinə görə dövlətin hər hansı əmlakın ona məxsus olması haqqında bəyanatı belə müzakirəyə çıxarıla bilməz və bu fakt kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan 1921-ci ildə Böyük Britaniya məhkəməsinin **“LyuterSeqora qarşı”** iş üzrə çıxardığı qərar maraqlıdır. Orada göstərilir ki, əgər xarici dövlətin nümayəndəsinin İngiltərəyə gətirdiyi məhsul (əmtəə) dövlət adından gətirilirsə və məhsulun (əmtəənin) xarici hökumətə məxsus olması elan edilirsə (və ya bəyanat verilir), keç bir İngiltərə məhkəməsinin belə elan (bəyanatı) yoxlamaq səlahiyyəti yoxdur. Onun istintaı dövlətlər arasında beynəlxalq nəzakət qaydalarına ziddir.

Dövlət əqdlərinin immunitetinə görə dövlətin xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağladığı əqdlər yalnız dövlətin razılığı ilə xarici hüquqa tabe edilə bilər, əks təqdirdə belə əqdlər dövlətin öz hüququ ilə tənzimlənmişdir. Dövlətin xarici fiziki və hüquqi şəxslərlə bağladığı müqavilələr üzrə yaranan münasibətlər tərəflərin razılığı ilə digər hüquq seçilməyibsə, həmin dövlətin dövlətdaxili

qanunvericiliyi ilə nizama salınmalıdır. Bu qayda həm məhkəmə təcrübəsində, həm də beynəlxalq müqavilələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Hələ 1929-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsinin daimi palatası özünün serb və brazillik istiqrazları haqqında çıxardığı qərarında bu qaydaya istinad etmişdir. Serb dövləti istiqrazlarının fransız sahiblərinin Yuqoslaviya dövlətinə qarşı qaldırdığı iddiaya baxarkən Palata göstərmişdir ki, istiqrazla əlaqədar tərəflərin hüquq və vəzifələri istiqrazın buraxıldığı yer – Fransanın qanununa deyil, Yuqoslaviya qanununa tabedir. Bu zaman palata qeyd etmişdir ki, dövlətin öhdəliklərinin digər hüquqa tabe edilməsi onun suverenliyinə ziddir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 6 iyun 1957-ci il tarixli Norveç istiqrazları haqqında Fransa-Norveç mübahisəsi üzrə qəbul etdiyi qərarında da “dövlətlə xarici hüquq və fiziki şəxslər arasında” bağlanan müqavilələrə həmin dövlətin hüququ tətbiq edilməlidir qənaətinə gəlinir.

Dövlət əqdlərinin immuniteti ilə bağlı norma 1965-ci il “Dövlətlərlə xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin həlli qaydaları haqqında” Vaşinqton Konvensiyasında özünün beynəlxalq hüquqi təsbitini tapmışdır. Konvensiyanın 42-ci maddəsinə görə tərəflər arasında investisiya mübahisələrinə tərəflərin razılığı ilə seçilən hüquq əsasında baxılır, belə hüququn seçilməsi haqqında razılıq yoxdursa mübahisədə tərəf olan dövlətin hüququ tətbiq edilir.

Beləliklə, qeyd edilən elementlər bir yerdə dövlət immunitetinin məzmununu təşkil edir. Dövlətin xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər zamanı xüsusi statusa malik olması bir çox hallarda ona ayrı-ayrı kontraktların bağlanması zamanı mane olur. Xarici hüquqi şəxslər dövlət immunitetindən doğan hüquqi nəticələrdən çəkinərək dövlətlə kommersiya və sair xüsusi hüquq xarakterli əlaqələrə girməyə tərəddüd edirlər. Özünün xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətlərini sadələşdirmək, onlara müəyyən təminatlar verməkməqsədi ilə dövlət bir sıra hallarda ayrı-ayrısahələr üzrə immunitətdən imtina etməli olur. Bunda irəli gələrək dövlət immunitetinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) mütləq immunitet; 2) funksional immunitet; 3) məhdud immunitet.

Mütləq immunitet zamanı dövlət bütün hallarda tam həcmdə immunitətdən

istifadə edir. İmmunitetin məzmununu təşkil edən bütün elementlər mütləq immunitetin aid olduğu hallarda gözlənilir. Dövlət fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, hər bir halda ona malik olur.

İmmunitet institutu tarixən mütləq immunitet növündə meydana gəlmiş, zaman keçdikcə onun yeni formaları nəzəriyyə və təcrübədə özünə yer almışdır. Qeyd edildiyi kimi mütləq immunitet beynəlxalq təsərrüfat dövriyyəsinə mane olduğundan dövlətlər könüllü olaraq ondan imtina etməli olmuşlar. Eyni zamanda, bu gün də mütləq immunitet mövqeyinə üstünlük verən dövlətlər vardır. Bu baxımdan 1986-cı ildə ABŞ-da Çin Xalq Respublikasına qarşı qaldırılan iddia ilə əlaqədar ÇXR hökumətinin bəyanatı maraqlıdır. 1911-ci ildə Çin hökuməti tərəfində buraxılan istiqrazların ABŞ-da yaşayan sahibləri ÇXR-ə qarşı ABŞ məhkəməsində iddia qaldırırlar. İşə baxarkən ÇXR hökuməti verdiyi bəyanatda göstərirdi ki, məhdudimmunitet onu tanımayan dövlətlər üçün məcburi ola bilməz, ÇXR mütləq immunitet prinsipinə üstünlük verməkdə savam edir.

Funksional immunitet adından da görüldüyü kimi dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq ona şamil edilir. Bu mənada dövlətin funksiyalarını iki qrupa bölürlər: 1)ümumi hüquq xarakterli funksiyalar; 2) xüsusi hüquq xarakterli funksiyalar.

Ümumi hüquq xarakterli funksiyalar birbaşa dövlətin suveren hakimiyyətə malik olmasından (**de jure imperi**) irəli gəlir. Xüsusi hüquq xarakterli funksiyaları yerinə yetirən zaman isə dövlər xüsusi şəxs qismində (**de jure qestionis**) çıxış edir. Birincihalda, yəni suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olan dövlətin fəaliyyətinə immunitet şamil edilir. İkinci halda, yəni xüsusi şəxskimi dövlət çıxış etdikdə isə o, immunitetə malik olmur. Beləliklə, funksional immunitetə görə dövlət suverenhakimiyyətini yerinə yetirdikdə immunitetə malik olur, xüsusi şəxs qismində kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olduqda immunitetdən istifadə etmir.

XIX əsrin axırlarından etibarən bir sıra məhkəmələrin təcrübəsində funksional immunitetə istina edilmişdir. Sonralar Avstriya, Belçika, İsveçrə, İtaliya, Yunanıstan, AFR və s. Dövlətlərinin məhkəmə təcrübəsində immunitetin bu nəvü tətbiq edilmişdir. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq qəbul edilən bir

sıra milli qanunlarda, o cümlədən 1976-cı il xarici dövlətin immunitetləri haqqında ABŞ qanununda, 1982-ci il məhkəmələrdə dövlətə immunitet verilməsinin əzərdə tutan Kanada aktında, 1984-cü il xarici dövlətin immuniteti haqqında Avstriya aktında funksional immunitet tətbiq edilmişdir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da funksional immunitet öz əksini tapmışdır: “Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, bu qanunun müddəaları tətbiq edilir”. Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunla tənziqlənməsi, əslində həmin əqdlərlə hüquqi və fiziki şəxslərin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin bərabər tutulması deməkdir ki, bu da nəticədə immunitetin tətbiqini istisna edir. Dövlətin bağladığı əqdlər onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədardırsa, onda həmin qanun tətbiq edilə bilməz.

Əqdin dövlətin suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olub-olmamasını müəyyən edərəkən müxtəlif meyarlardan istifadə edirlər. Daha çox əqdin xarakterini və məqsədini əsas götürürlər. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə də dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdlərin xarakteri onun hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Təcrübədə sadalanan meyarlar dövlət tərəfindən bağlanan əqdin xarakterini müəyyən etmək üçün kifayət etmədiyinə görə funksional immunitetlə əlaqədar ziddiyyətli qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni əqd bəzi bir məhkəmə instansiyasında dövlətin öz suveren funksiyalarının yerinə yetirməklə əlaqələndirilir, gigərində isə həmin əqdin xüsusi-hüquqi xarakter daşdığı göstərilir. Hətta Beynəlxalq Hüquq Komissiyası özünün 1999-cu ildə Cenevrədə keçirilən əlli birinci sessiyasında BMT Baş Məclisinin sorğusuna əsasən hazırladığı hesabatda göstərirdi ki, əqdin xüsusi-hüquq xarakterliliyinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq meyarlar yoxdur. Hər bir halda məsələyə konkret yanaşılmalıdır. Bu zaman məhkəmə işin bütün hallarını nəzərdən keçirməli və əqdin ümumi və ya xüsusi hüquq xarakter daşması ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməlidir.

İmmunitetin üçüncü növü kimi qeyd etdiyimiz **məhdud immunitet** funksional immunitətdə olduğu kimi immunitetin tamhəcmdə qəbul edilməsini inkar edir. Eyni zamanda, funksional immunitətdən fərqli olaraq məhdud immunitet formal meyarlardan deyil, konkret situasiyadan çıxış edir. Bu zaman dövlət müəyyən edilmiş konkret situasiyalar mövcud olduqda immunitətdən istifadətmir. Belə situasiyaların siyahısı dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli, regional və universal müqavilələrlə müəyyən edilə bilər.

16 may 1972-ci il “Dövlət immunitətləri haqqında” Avropa Konvensiyası məhdud immunitet mövqeyindən çıxış edərək immunitetin şamil olunmadığı konkret halları göstərmişdir. Bura aşağıdakı hallar aiddir:

- 1) əgər dövlət xarici məhkəmədə iddiaçı və ya üçüncü şəxs kimi çıxış edərsə və yaxud qarşılıqlı iddia verirsə;
- 2) dövlət işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarıldıqdan sonra immunitətə istinad edərsə;
- 3) dövlət xarici məhkəmə yurisdiksiyasını tanıması haqqında bu və ya digər formada öhdəlik götürübsə;
- 4) əgər bağladığı kontrakta əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliklər üzrə onların icra olunduğu yerdə məhkəmə araşdırması keçirilsə;
- 5) bağladığı əmək müqavilələri zamanı işin icra olunduğu və ya icra olunacaq yerdə məhkəmə araşdırmaları keçirilsə və s.

Mövzu 8. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əqli mülkiyyət hüququ

Plan:

- 1. Ümumi müddəalar**
- 2. Müəlliflik və əlaqəli hüquqların beynəlxalq hüquqi mühafizəsi**
- 3. Azərbaycan Respublikasında xaricilərin müəlliflik və əlaqəli hüquqları**
- 4. Sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi**
- 5. Azərbaycanda xaricilərin sənaye mülkiyyətinə olan hüquqları**
- 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmtəə nişanı**

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patet hüququ. B., 2000, s.215
2. Права на результаты интеллектуальной деятельности. Сб. нормативных актов. Вступительная статья В.А. Дозорцева. М., 1994, с.42
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) отв. ред. Н.И. Марышева, К.Б. Ярошенко. М. 2004.
4. Rabel E. The Conflict of Laws; A Comparative Study/Vol.1. Chicago, 1945.
5. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002. с.248
6. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М.2001.
7. Международное частное право. Учебник/ под ред. Г.К. Дмитриевой М.2001.
8. Международное частное право: Учебник для вузов/ под ред. Н.И. Марышевой. М.2000.
9. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002,
10. Иссад М. Международное частное право. М., 1989,

1. Ümumi müddəalar. Əqli mülkiyyət hüququ insanların əqli fəaliyyətinin nəticələrindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən

hüquq normalarının məcmusuna deyilir. İnsanların əqli fəaliyyətinin nəticələrinin hüquqi mühafizəsi ilə müqayisədə “əqli mülkiyyət” anlayışı yeni termdir. Bu termin Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən işlənməyə başlanmışdır. 1995-ci il Konstitusiyasının 30-cu maddəsində bu termin altında insan və vətəndaşlar üçün ayrıca hüquq nəzərdə tutulmaqla yanaşı onun elementləri də qismən sadalanmış və onların hüquqi mühafizəsinə təminat verilmişdir. “Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur”.

“Əqli mülkiyyət” termininin Azərbaycan hüquq sistemində özünə “vəsiqə” qazanmasının əsasında beynəlxalq hüquq normaları durur. 14 iyul 1967-ci ildə Stokholmda imzalanmış, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən Konvensiyanın 2-ci maddəsində göstərilir ki, “əqli mülkiyyət” anlayışı altında aşağıdakılar nəzərdə tutulur: ədəbi, bədii və elmi əsərlərə; artistlərin, səsyazma, radio və televiziya verilişlərinin icra fəaliyyətinə; insan fəaliyyətinin bütün sferalarında ixtiralara; elmi kəşflərə, sənaye nümunələrinə; əmtəə nişanına, xidmət nişanına, firma adlarına, kommersiya işarələrinə aid olan hüquqlar, vicdansız rəqabətdən hüquqlar, habelə istehsalat, elm, ədəbi və bədii sahələrdə intellektual fəaliyyətə aid olan digər hüquqlar.

Zəmanəmizdə insanların əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan mənəvi nemətlərin ixracı maddi nemətlərlə müqayisədə heç də geri qalmır. Bu baxımdan əqli mülkiyyət hüququnun beynəlxalq hüquqi mühafizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mülki hüquqların digər növlərindən fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququnun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onun beynəlxalq hüquqi mühafizəsini daha da aktuallaşdırır. **Hər şeydən əvvəl**, əqli mülkiyyət hüququ ərazi xarakteri daşıyır. Konkret dövlətin ərazisində yaranan əqli mülkiyyət hüququnun tanınması və qorunması, əgər həmin dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq hüquqi mühafizə sistemi yoxdursa, həmin dövlətin hüdudları ilə məhdudlaşır. Başqa sözlərlə ifadə etsək, əmlak hüquqlarından fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququ ilə bağlı məsələlər eksterritorial xarakter kəsb etmir. Bir ölkənin qanunları əsasında meydana gələn subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun digər dövlətin

ərazisində tanınması üçün həmin dövlətlər arasında müvafiq əqli mülkiyyət hüququnun qarşılıqlı tanınması haqqında razılaşma olmalıdır.

İkincisi, xaricilər üçün əqli mülkiyyətlə bağlı hər hansı hüququn tanınması yerli qanunlara əsaslanır. Bu zaman xaricinin şəxsi qanunu heç bir əhəmiyyət kəsb etmir və onun tətbiqinə yol verilmir. Əqli mülkiyyətlə əlaqədar xaricinin statusunun yerli qanunlara tabe edilməsi, bir qayda olaraq, bu istiqamətdə kollizion problemini aradan qaldırır. Ona görə də beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti kimi əqli mülkiyyət münasibətləri öyrənilərkən, əsasən yerli qanunlarla bu sahədə xaricilərə verilən hüquqların dairəsi və mühafizə imkanları üzərində dayanırlar.

Əqli mülkiyyət hüququ müstəsna hüquq hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, əqli mülkiyyətin obyektlərini yaradanlar öz əqli əməyinin bəhrəsi və yaradıcılıq nəticəsinə subyektiv hüquqlar əldə edir. Müstəsna əqli mülkiyyət hüququnun yalnız onun subyektinə məxsus olmasını ifadə edir. Müstəsna hüquq qeyri-maddi nemətə mütləq hüquqdur. Ədəbiyyatda çox haqlı olaraq göstərilir ki, qeyri-maddi obyektə münasibətdə müstəsna hüququn yerinə yetirdiyi funksiya, maddi obyektlər üçün mülkiyyət hüququnun əhəmiyyəti qədərdir.

İnsanların yaradıcı fəaliyyətinin nəticələri müxtəlif şəkildə təzahür etdiyinə görə onların mühafizə sistemləri fərqləndirilir: 1) müəyyən formada ifadə olunan nəticə müəlliflik hüquqları ilə; 2) mahiyyət xarakteri daşıyan nəticə isə patent hüququ ilə mühafizə olunur. Birinci halda (müəlliflik hüquqları zamanı) əqli mülkiyyət hüququnun mühafizəsi fakta görə (əsərin yaranması faktı), ikinci halda (patent hüququ zamanı) isə onun qeydə alınmasına görə yaranır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar insanların əqli fəaliyyətinin istiqamətləri genişləndiyinə görə mühafizə sistemlərini obyekt baxımından axıra qədər fərqləndirmək qeyri-mümkündür. Belə ki, faktoloji xarakter daşıyan əqli mülkiyyət obyektlərinin qeydiyyatı hallarına və yaxud əksinə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, mühafizə vasitəsinə görə əqli mülkiyyət obyektlərini aşağıdakı qruplara bölürlər: 1) müəlliflik hüququ ilə mühafizə edilən obyektlər. Bura elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aid edilir; 2) əlaqəli hüquqlar vasitəsilə mühafizə edilən obyektlər (ifalar, fonogramlar, efir və ya kabel yayımı

təşkilatlarının verilişləri); 3) patent hüququ ilə hüquqi mühafizə edilən obyektlər. Bura sənaye mülkiyyəti obyektləri (ixtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələri) daxildir; 4) fərdiləşdirmə qaydasında mühafizə edilən obyektlər (əmtəə nişanı, xidmət nişanı, firma adları, coğrafi göstəriciləri) və s.

2. Müəlliflik və əlaqəli hüquqların beynəlxalq hüquqi mühafizəsi.

Müəlliflik hüquqlarının sırf ərazi xarakteri kəsb etməsi artıq XIX əsrin axırlarında ciddi problemlər yaratmağa başladı. Xüsusən eyni dilli ölkələrdə (Fransa, Belçika, İsveçrə, Almaniya, Avstriya, İngiltərə, ABŞ, Kanada) xaricilərin müəlliflik hüquqlarının mühafizə olunmaması bu sahədə özünəməxsus “pirat”çılığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn burasında idi ki, xaricdə çap olunan əsərləri müəlliflik hüquqlarını tanımadan çap etmək çox ucuz başa gəldiyindən həm xarici müəllifin, həm də xarici nəşriyyatın mənafeyinə ciddi zərbə vurulurdu.

Bunun qarşısını yalnız bir üsulla - müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı tanınması və mühafizəsi haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə almaq mümkün idi. Belə müqavilələrə görə bir razılığa gələn dövlətin ərazisində meydana gələn müəlliflik hüququ digər razılığa gələn dövlətin ərazisində onun qanunlarına uyğun olaraq tanınır və mühafizə edilir.

Müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı tanınması və mühafizə edilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr ilk əvvəl ikitərəfli xarakter daşımış və daha çox eyni dilli ölkələr arasında bağlanmışdır. XIX əsrin II yansında qısa müddət ərzində artıq Avropa dövlətləri arasında 33 ikitərəfli müqavilə bağlanmışdı. Lakin müəlliflik hüquqları sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki fərqləri ikitərəfli müqavilələr aradan qaldırmağa qadir olmadığından, bu sahədə çoxtərəfli sazişə ehtiyac duyulurdu. Nəticədə 1886-cı ildə “Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında” Bern Sazişi bağlandı. Sazişlə müəlliflik hüquqları sahəsində maddi hüquq normaları unifikasiya edilmiş, bu da ona qoşulan dövlətlərin hüquq sistemləri arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına, mühafizə olunmaq şərti ilə müəlliflərin əsərlərinin maneəsiz yayılmasına şərait yaratmışdır. 26 maddədən ibarət olan bu sənədə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər (hazırda 24 iyul 1974-cü il Paris konfransında ona edilən redaktə ilə qüvvədədir) edilmişdir. Dünyanın

əksər dövlətləri ona qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası 27 noyabr 1998-ci ildən etibarən Berri Konvensiyasının iştirakçısıdır.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə Konvensiya iştirakçıları ədəbi və bədii əsərlərə müəlliflik hüquqlarının qorunması üçün öz aralarında Bern İttifaqı yaradırlar. Konvensiyaya əsasən nəzərdə tutulan mühafizə sistemi aşağıdakılara tətbiq edilir: 1) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olan müəlliflərin həm çap olunmuş, həm də çap olunmamış əsərlərinə münasibətdə; 2) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olmayan, lakin həmin ölkələrdə ilk dəfə və yaxud İttifaqın üzvü olan ölkə ilə üzvü olmayan ölkədə eyni vaxtda əsəri çap olunan müəllifin həmin əsərinə münasibətdə; 3) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olmayan, lakin onlardan hər hansı birində daimi yaşayan müəlliflər həmin ölkənin vətəndaşı olan müəlliflərə bərabər tutulduğundan onların əsərlərinə münasibətdə.

Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə İttifaqın üzvü olan dövlətlərdə əsərləri mühafizə edilən müəlliflərə milli rejim verilir. Ümumiyyətlə, Konvensiyada müəlliflik hüquqları iki qrupa bölünür: 1) İttifaqın üzvü olan dövlətin milli qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan müəlliflik hüquqları; 2) Konvensiya ilə birbaşa nəzərdə tutulan müstəsna hüquqlar. Bura əsərin tərcümə olunması, icrası, onun radio və ya televiziya ilə nümayişi, onun yenidən işlənməsi və s. ilə əlaqədar müəllifin müstəsna hüquqları aid edilir.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinə görə müəlliflik hüquqlarının qorunma müddəti müəllifin bütün ömrü boyu davam etməklə onun ölümündən 50 il sonrakı dövrünü əhatə edir. Kinomatoqrafiya, fotoqrafiya əsərlərinə, anonim və ya təxəllüslə çap olunmuş əsərlərə münasibətdə isə nisbətən qısa müddət (əsərin yaradılmasından sonra 50 il həddində) müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, İttifaqın üzvü olan ölkələr müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi ilə əlaqədar daha uzun müddət müəyyən edə bilirlər.

Hazırda Bern İttifaqının inzibati funksiyalarını Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) yerinə yetirir.

Müəlliflik hüquqları sahəsində ikinci əsas çəxtərəfli müqavilə 1952-ci ildə

Cenevrədə imzalanmış “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyası hesab edilir. Konvensiyanın mətninə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Hazırda 1971-ci il redaktəsində qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyası daha universal xarakter daşıyır. Hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyində ciddi dəyişiklik etmədən həmin konvensiyaya qoşula bilər. Müxtəlif hüquq sistemli ölkələrin konvensiyaya qoşulması üçün heç bir maneə yoxdur. Belə ki, konvensiyada maddi hüquq normalarından daha çox milli hüquqa istinadlara geniş yer verilmişdir. Konvensiya bu sahədə mövcud olan beynəlxalq mexanizmləri ləğv etmir, əksinə onları daha da təkmilləşdirərək, əlavə beynəlxalq hüquq normaları yaradır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mənafeyinə cavab verməyən Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyasında onlar üçün müəyyən imtiyazlar: milli elmi, mədəniyyəti və təhsili inkişaf etdirmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən məcburi lisenziyaların verilməsi; əsərin çap olunmasından 10 il sonra azad tərcümə hüququnun yaranması, radio və televiziya verilişlərinin azadlığı və tədris və elmi məqsədlərlə çap olunmuş əsərlərdən azad istifadə nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiya müəlliflik hüquqlarının mühafizə müddətini qısaldaraq, müəllifin ölümündən sonrakı dövrü 25 ilə endirmişdir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində ədəbi, bədii və elmi əsərlərin siyahısı müəyyən edilmişdir. Bern Konvensiyası kimi Ümumdünya Konvensiyasında da milli rejim prinsipi təsbit edilmişdir. Konvensiyaya görə həm Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının əsərləri, həm də həmin dövlətlərin ərazisində ilk dəfə çap olunan əsərlər digər Razılığa Gələn Dövlətin ərazisində axırıncının öz vətəndaşlarının əsərləri və ya onun ərazisində ilk dəfə çapdan çıxan əsərlər üçün müəyyən etdiyi mühafizə sisteminə malikdirlər. Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının çap olunmayan əsərləri digər Razılığa Gələn Dövlətdə, axırıncının öz vətəndaşının çap olunmayan əsəri üçün nəzərdə tutduğu mühafizəyə malikdir. Həmin Konvensiyanın məqsədləri üçün hər hansı Razılığa Gələn Dövlət özünün

milli qanunvericiliyi ilə onun ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsləri öz vətəndaşlarına bərabər tuta bilər.

Beləliklə, Konvensiya hətta Razılığa Gələn Dövlətlərin ərazisindən kənar da çap olunan Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının əsərlərinə də mühafizə təqdim edir.

Konvensiyada müəllifin müstəsna hüquqlarından olan tərcümə hüququna da xüsusi diqqət verilmişdir. Əsərin tərcüməsi, tərcüməni dərc etmək, tərcümənin dərc edilməsinə icazə vermək hüquqları tərcümə hüququnun elementləri kimi göstərilir.

Konvensiya müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi ilə əlaqədar xüsusi işarə (**copyright**) müəyyən etmiş, əsərin ilk dəfə çapdan çıxdığı tarixini və müəlliflik hüququnun sahibinin göstərilməsini zəruri hesab etmişdir. Əks təqdirdə sadalanan formal tələblərə cavab verməyən əsər Ümumdünya Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərdə mühafizə olunmayacaqdır. Belə işarəyə malik olan kitabın və ya digər əsərin yenidən çapı zəruri olduqda, maraqlı şəxs nəşriyyata və müəllifə icazə üçün müraciət etməyə borcludur.

Nəhayət, Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyasının geriyə qüvvəsi yoxdur.

20 dekabr 1996-cı ildə Cenevrədə çağırılmış diplomatik konfransda yeni, universal “ÜƏMT-nin müəlliflik hüquqlarına dair Müqaviləsi” qəbul edilmişdir. Müqavilə müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq müəlliflik hüquqlarının obyektlərinin dairəsini genişləndirmiş və onların mühafizəsini yeni səviyyəyə qaldırmışdır. XX əsrdən etibarən isə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar meydana gələn insanların əqli fəaliyyətinin forma baxımından yeni nəticələrinin mühafizəsi aktualıq kəsb etdi. Müəlliflik hüquqları ilə üst-üstə düşməyən, lakin ona oxşar olan hüquqlar müxtəlif cür: “analoji”, “əlaqəli”, “qohum” hüquqlar adlandırıldı.

Texniki vasitələr ifaçıların: rol oynayan, oxuyan, musiqi aləti çalan aktyorun, müğənninin, musiqiçinin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini onların özündən ayırdı. Radionun, televiziyanın imkanları ifaçıların iştirakı olmadan onların fəaliyyətinin nəticələrini geniş tamaşaçı auditoriyasına çıxartmağa şərait

yaratdı. Nəticədə ifaçının razılığı olmadan onun əsərlərini, ifa fəaliyyətini təkrar-təkrar verməklə külli miqdarda gəlir əldə edən təşkilatlar meydana gəldi. Bütün bunların qarşısını almaq məqsədi ilə əqli mülkiyyət hüququnda “əlaqəli hüquqlar” institutu yarandı.

Əlaqəli hüquqların subyektləri kimi aşağıdakılar çıxış edir: 1) ifaçılar; 2) fonogram istehsalçıları; 3) yayım təşkilatları. Əlaqəli hüquqlar müəlliflik hüquqlarına riayət etmək şərti ilə həyata keçirilməlidir. Yəni ifaçı ifa olunan əsərin müəllifinin hüquqlarına riayət etməli, fonogram istehsalçısı və yayım təşkilatı fonogramaya yazılan və ya efirlə, yaxud kabel televiziyası ilə verilən əsərin müəllifi ilə bağlanan müqavilə üzrə aldığı hüquqlar həddində hərəkət etməlidir.

Əlaqəli hüquqların yaranması və həyata keçirilməsi üçün hər hansı formal qayda tələb olunmur. Fonogram istehsalçısı və ifaçı öz hüquqlarını tanımaq üçün əlaqəli hüquqları qoruma nişanından istifadə etməlidir. Bu nişan üç ünsürdən ibarətdir: 1) dairəyə alınmış “P” latın hərfi; 2) əlaqəli hüquqların sahibi; 3) fonogramın ilk dəfə istehsal olunduğu il.

Əlaqəli hüquqlar yalnız çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə səmərəli mühafizə oluna bilər, çünki belə əsərlərin yazılması və yayılmasının texniki səviyyəsi çox yüksəkdir və sərhəd tanımır. Bu sahədə ilk çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə 1961-ci ildə imzalanmış “Artist-ifaçıların, fonogram istehsalçılarının hüquqlarının qorunması və radio-televiziya verilişlərinin təşkili haqqında” Roma Konvensiyasıdır. 1964-cü ildə qüvvəyə minən Konvensiya mühafizə ilə əlaqədar milli rejim prinsipi nəzərdə tutmuşdur. Konvensiya ilə əlaqəli hüquqların qorunması ilə bağlı 20 illik minimal müddət müəyyən edilib. İştirakçı dövlətlər öz vətəndaşları üçün daha uzun müddət müəyyən etməkdə sərbəstdirlər.

1971-ci ildə Beynəlxalq Səsyazma Federasiyasının təşəbbüsü ilə Cenevrədə “Fonogram istehsalçılarının fonogramlarının icazəsiz surət çıxarılmadan qorunması haqqında” Konvensiya qəbul edilir. 55-dən artıq ölkədə qüvvədə olan Konvensiya fonogramların mühafizəsi ilə əlaqədar Roma Konvensiyasında nəzərdə tutulanları daha da təkmilləşdirmiş, antiinhisar qanunvericilik çərçivəsində onların mühafizə edilməsini və onlara münasibətdə cinayət-hüquqi müdafiəni müəyyən etmişdir.

İştirakçı dövlətlər fonoqram istehsalçılarının fonoqramlarının surətlərini qeyri-qanuni istehsaldan, idxaldan və yayılmasından qorunmaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlər.

1961-ci il Roma, 1971-ci il Cenevrə konvensiyalarının müddəaları 1996-cı il ÜƏMT-nin icra və fonoqram haqqında Müqaviləsində inkişaf etdirilmişdir. Müqavilənin 30 ratifikasiya aktından sonra qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulub. Müqavilə əvvəlki iki konvensiya ilə dövlətlərin öz üzərinə göturdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə mane olmur.

Müqavilənin 4-cü maddəsinə görə hər bir iştirakçı dövlət öz ərazisində digər iştirakçı olan dövlətin vətəndaşlarına ifa və fonoqram istehsalı sahəsində öz vətəndaşları üçün müəyyən etdikləri rejim, yəni milli rejim verirlər. Müqavilə həm ifaçıların, həm də fonoqram istehsalçılarının müstəsna hüquqlarını müəyyən etmişdir. İfadan istifadəyə müstəsna hüquq kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur: yazılmamış ifalar haqqında ümumi məlumat vermək və efiqlə bildiriş, fonoqramda yazılan öz ifanın yenidən düzünə və yanakı ifası; fonoqramda yazılmış öz ifanı satmaq və ya mülkiyyət hüququnun digər formada ötürülməsi qaydasında kütləvi bildiriş; fonoqramda yazılmış öz ifanın əslini və ya surətini, onların hətta kütləvi bildirişindən sonra kommersiya məqsədilə kirayə vermək və s.

30 sentyabr 2005-ci il tarixdən etibarən Azərbaycan Respublikası “ÜƏMT-nin ifalar və fonoqramlara dair Müqaviləsi”nin iştirakçısıdır. Müəlliflik və əlaqəli hüquqlar sahəsində universal beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, ikitərəfli və regional beynəlxalq müqavilələrə də təsadüf edilir. Regional səviyyədə bağlanmış beynəlxalq müqavilə kimi 1946-cı il müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi üzrə Amerika dövlətləri arasında bağlanan konvensiyayı, bu sahədə Avropa İttifaqının reqlament və direktivlərini, 1993-cü il MDB çərçivəsində bağlanan müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqların mühafizəsi sahəsində razılaşmanı və s. göstərmək olar.

Müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı mühafizəsi sahəsində ikitərəfli müqavilələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan və Qazaxıstan Respublikaları ilə müvafiq olaraq 18 iyun 1997 və 22 okryabr 1999-cu

illərdə imzalanmış ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri mövcuddur. Qazaxıstan Respublikası ilə bağlanmış “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişin 1-ci maddəsinə görə Tərəflərdən hər biri digər Tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə və onların hüquqi varislərinə məxsus əsərlərə və əlaqəli hüquqların obyektlərinə ilk dərc olunma yerindən asılı olmayaraq müəlliflik hüququnu və əlaqəli hüquqları tanıyır və həmin hüquqların qorunmasını daxili qanunvericiliyinin fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən etdiyi əsasda və bu hüquqi müdafiə vasitələrindən həmin əsaslarla və həcmdə istifadə etməklə təmin edir. Beləliklə, Tərəflər öz ərazilərində əsərin ilk dərc olunma yerindən asılı olmayaraq qarşı Tərəfin müəlliflik və əlaqəli hüquqlarının subyektlərinə milli rejim təqdim edir.

Sazişin maraqlı cəhətlərindən biri də Tərəflərin keçmiş SSRI-nin “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına qoşulduğu tarixə istinad etməsidir. Sazişin 5-ci maddəsinə görə Tərəflər 1973-cü il mayın 27-dək (keçmiş SSRİ-nin “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına qoşulduğu tarix) yaradılan, amma həmin tarixə qədər Tərəflərin ərazisində və yaxud digər ərazidə kütləyə çatdırılmamış digər tərəfin vətəndaşlarının əsərlərinə olan hüquqlara və ya əsərlərə münasibətdə 1952-ci il 6 sentyabr tarixli “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasını tətbiq edirlər. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasının “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına 1996-cı ildə qoşulmasına baxmayaraq, adı çəkilən Konvensiya 27 may 1973-cü il tarixdən Azərbaycan Respublikasının ərazisində qüvvəyə minmiş hesab edilir.

Sazişin digər cəhətlərindən biri də Tərəflərin müəlliflik hüquqları sahəsində öz qanunvericiliyini bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırmaq istəyidir. Sazişin 7-ci maddəsində deyilir ki, Tərəflər 1993-cü il sentyabrın 24-də imzalanmış “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişə uyğun olaraq, bundan sonra da “Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması haqqında” Bern Konvensiyasının, “Fonoqram istehsalçılarının fonoqramlarının icazəsiz surət çıxarılmadan qorunması haqqında” Cenevrə

Konvensiyasının, “Artist-ifaçıların, fonoqram istehsalçıların hüquqlarının qorunması, radio-televiziya verilişlərinin təşkili haqqında” Roma Konvensiyasının tələbləri səviyyəsində müəlliflik hüquqlarının qorunmasını təmin edən qanun layihələrinin qəbul edilməsinin zəruriliyini təsdiq edirlər, həmçinin göstərilən konvensiyalara üzvlük üçün tədbirlər görəcəklər.

3. Azərbaycan Respublikasında xaricilərin müəlliflik və əlaqəli hüquqları.

Azərbaycan Respublikasında elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəlliflik hüququ), habelə ifaların, fonoqramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (əlaqəli hüquqlar) yaradılması, istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlər 5 iyun 1996-cı il tarixli “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Qanun əsasən aşağıdakılara şamil edilir: 1) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının və ya Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yeri olan sair fiziki şəxsin müəllifi olduğu elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə, ifalar və fonoqramlara; 2) Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dəfə dərc edilmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə və ya fonoqramlara; 3) Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq qorunan digər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə, ifalara, fonoqramlara və yayım təşkilatlarının verilişlərinə. Əsər və fonoqram Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarında ilk dəfə dərc edildikdən sonra 30 gün keçənədək Azərbaycan Respublikası ərazisində dərc edildikdə Azərbaycan Respublikasında da ilk dəfə dərc edilmiş sayılır.

Qanunun şamil olunduğu halların hər birində xarici elementin mövcud olma imkanları mümkündür. Birinci halda, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya Azərbaycanda daimi yaşayış yeri olan sair fiziki şəxs (hərçənd onun xarici dövlətin vətəndaşı olması da mümkündür) öz əsərini xaricdə dərc etdikdə, ikinci halda, xarici dövlətin vətəndaşı öz əsərini ilk dəfə Azərbaycan Respublikasında dərc etdirdikdə yaranan münasibətlər xarici elementli olur. Üçüncü halda isə yaranan müəlliflik münasibətləri hər bir halda xarici elementlidir. Hər üç halda xarici

müəllifə milli rejim verilir.

Bütövlükdə götürüldükdə xarici müəlliflərin əsərlərini Azərbaycanda mühafizə olunmaq baxımında iki qrupa bölmək olar: 1) yuxanda sadalanan halların hər hansı birinə aid edilən və bundan irəli gələrək mühafizə olunan əsərlər, 2) “Müəlliflik və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanunun şamil edilmədiyi və bundan irəli gələrək mühafizə olunmayan əsərlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası müəlliflik hüquqları sahəsində bir sıra beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın müvafiq müqaviləyə qoşulduğu andan sonra həmin müqavilənin qüvvədə olduğu ölkələrin birində dərc edilən əsərlər Azərbaycanda mühafizə edilir. Belə meyara cavab verməyən əsərlər mühafizə olunmayan əsərlərdir. Ümumiyyətlə, mühafizə olunmayan əsərlərə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) mühafizə müddəti başa çatmış əsərlər; 2) müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlər; 3) Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə qoşulmayan ölkələrdə ilk dəfə dərc olunan əsərlər; 4) beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə mindiyi tarixə qədər müqavilə iştirakçıları olan dövlətlərdə çap olunan əsərlər.

Müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlərə aşağıdakılar aiddir: 1) rəsmi sənədlər (qanunlar, məhkəmə qərarları, qanunvericilik, inzibati və məhkəmə xarakterli digər mətnlər), həmçinin onların rəsmi tərcümələri; 2) dövlət rəmzləri və nişanları (bayraqlar, gerblər, himnlər, ordenlər, pul nişanları, digər dövlət rəmzləri və nişanları); 3) xalq yaradıcılığı əsərləri; 4) hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlar.

Mühafizə olunmayan əsərlər şəxsi hüquqlar gözlənilmək şərti ilə (ad hüququ, əsərin toxunulmazlığı hüququ, müəllifin şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ) hər hansı bir icazə olmadan azad istifadəyə açıqdır.

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanuna görə müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə qahr. Anonim və ya təxəllüslə dərc edilmiş əsərə müəlliflik hüququ həmin əsərin qanuni dərc edildiyi tarixdən 50 il

müddətində qüvvədə qalır.

Əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti qurtardıqda əsər ictimai varidata keçir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində heç vaxt qorunmamış əsər də ictimai varidata keçmiş sayılır.

Azərbaycanda mühafizə olunan xarici müəllifin əsərinin Azərbaycanda çap olunması xarici müəlliflə və ya onun digər sahibləri ilə bağlanmış müəllif müqaviləsi üzrə həyata keçirilə bilər. Hüquqların verilməsi həcmindən asılı olaraq müəllif müqavilələrinin iki növü vardır: 1) müstəsna lisenziya müqaviləsi (müstəsna hüquqların verilməsi haqqında); 2) qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi (qeyri-müstəsna hüquqların verilməsi haqqında).

Müstəsna lisenziya müqaviləsi zamanı müəllif və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi əsərdən müəyyən üsulla və müqavilədə müəyyən edilmiş həddə istifadəyə müstəsna hüququnu başqa şəxsə verir və bununla həmin şəxsə digər şəxslərin də əsərdən bu cür istifadə etməsinə icazə vermək və ya qadağan etmək hüququnu verir. Qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi zamanı isə müəllif və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi istifadəçiyə həmin əsərdən eyni üsulla istifadəyə razılıq almış başqa şəxslə bərabər istifadəyə icazə verir.

Müəllif müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanmalıdır. Müqavilədə aşağıdakılar müəyyən edilməlidir: əsərdən istifadə üsulları (belə müqavilə üzrə verilən konkret hüquqlar); hüquqların verildiyi müddət və ərazi; qonorarın məbləğlərinin müəyyən edilməsi qaydaları; ödəniş qaydaları və müddəti; tərəflərin mühüm hesab etdikləri digər şərtlər. Müəllif müqaviləsində ərazi haqqında şərt olmadıqda, müqavilə üzrə nəzərdə tutulan hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırılır.

4. Sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi. Sənaye mülkiyyəti əqli mülkiyyətin tərkib hissəsidir. “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında” 1883-cü il Paris Konvensiyasının 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə aşağıdakılar sənaye mülkiyyətinin obyektləri hesab edilir: 1) ixtiralar; 2) faydalı modellər; 3) sənaye nümunələri; 4) əmtəə nişanı; 5) xidmət nişanı; 6) firma adları; 7) vicdansız rəqabətdən müdafiə və s. Konvensiyaya görə “sənaye mülkiyyəti” anlayışına geniş

mənada yanaşmaq lazımdır. Bura nəinki sənaye və ticarət sahəsində, həmçinin kənd təsərrüfatı və mədən sənayesində insanların əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan bütün obyektlər aid edilir.

Sənaye mülkiyyətinə hüquq müəlliflik və əlaqəli hüquqlardan bir sıra xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Əgər müəlliflik hüququ əqli mülkiyyət obyektinin (əsrin) formasını mühafizə edirsə, sənaye mülkiyyətinə hüquq isə ideyanın, ixtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin müəllifinin düşüncə yaratdığı həllin məzmununu qoruyur.

Müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər təkrarolunmaz xüsusiyyətə malikdir. Digərləri tərəfindən həmin əsrin olduğu kimi yaradılması qeyri-mümkündür. Sənaye mülkiyyəti hüququnun obyektlərinə münasibətdə məsələ bu baxımdan başqa cürdür. İxtira, sənaye nümunəsi, faydalı modellər onun birinci yaradıcısından asılı olmayaraq, başqa şəxs tərəfindən də yaradıla bilər.

Sənaye mülkiyyətinə hüququn özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun obyektlərinin müəyyən tələblərə cavab verməsi ilə əlaqədardır. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə müxtəlif tələblər: yenilik, ilkinlik, faydalılıq və s. irəli sürülür. Yenilik mövcud bilgilər səviyyəsində nəyinsə təkrarlanmaması deməkdir. Sənaye mülkiyyətinin obyektini elə bir yeniliyi əks etdirməlidir ki, o, mövcud bilgilər məcmusuna məlum olmamalıdır. Mövcud bilgilər məcmusuna dünyada hamıya müəssər olan məlumatlar aid edilir. Bu baxımdan universal və ya lokal yenilikdən söhbət gedə bilər.

Nəhayət, müəlliflik və əlaqəli hüquqlardan fərqli olaraq sənaye mülkiyyətinə hüququn ərazi xarakterliliyi hər bir konkret hal üçün təsbit edilməli, bu halda səlahiyyətli dövlət orqanı ayrıca qərar qəbul etməlidir. Texniki nailiyyəti sənaye mülkiyyətinin obyektini kimi qiymətləndirən belə qərar mühafizə sənədi hesab edilir (patent) və yalnız həmin dövlətin ərazisində qüvvədədir. Digər dövlətin ərazisində həmin sənaye mülkiyyətinin obyektinə hüquq əldə etmək üçün onun orada yenidən qeydiyyatı tələb olunur. Bu zaman heç də əvvəlki dövlətdə yaranan subyektiv hüququn tanınması məsələsinə görə deyil, ikinci dövlətin ərazisində yeni subyektiv hüququn yaranması üçün təşəbbüs qaldırılır.

Sənaye mülkiyyətinə hüququn xaricdə mühafizəsi üçün dövlətlər arasında ikitərəfli, regional və universal müqavilələr bağlanmışdır. Bu sahədə ilk universal müqavilə 1883-cü il “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında” Paris Konvensiyası hesab edilir. Konvensiya 1900-cü ildə Brüsseldə, 1911-ci ildə Vaşinqtonda, 1925-ci ildə Haaqada, 1934-cü ildə Londonda, 1958-ci ildə Lissabonda, 1967-ci ildə Stokholmda olmuş konfranslarda yenidən nəzərdən keçirilmiş və ona müəyyən əlavələr edilmişdir. Konvensiyaya görə iştirakçılar sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üçün Beynəlxalq İttifaq yaradırlar. Konvensiya hazırda 150-dən artıq dövlətdə qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası 14 sentyabr 1995-ci ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır. Keçmiş SSRİ Konvensiyaya 1 iyul 1965-ci il tarixdən qoşulmuşdur. Konvensiyanın Stokholm mətni isə SSRİ tərəfindən 19 sentyabr 1968-ci il tarixində ratifikasiya edilmişdi.

Konvensiya ilə sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi ilə əlaqədar olan normalarən unifikasiyası və beynəlxalq patentin yaradılması nəzərdə tutulmasa da, onun bir sıra üstünlükləri danılmazdır. Bu sıradan aşağıdakı məsələləri qeyd etmək olar: 1) Konvensiya ilə yaradılan ittifaqın üzvü olan hər bir ölkənin vətəndaşına ittifaqın digər ölkələrində onların öz vətəndaşları üçün sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi ilə əlaqədar müəyyən etdikləri bütün hüquqlardan istifadə imkanı verilir. Yəni ittifaqın üzvü olan dövlətlərdə sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə münasibətdə milli rejim müəyyən edilmişdir; 2) Konvensiya ilə ilkinlik (prioritetlik) hüququ müəyyən edilmişdir. Belə ki, ittifaqın üzvü olan hər hansı bir ölkədə ixtiraya, faydalı modelə, sənaye nümunəsinə və ya əmtəə nişanına patent üçün lazımi şəkildə ərizə verən hər bir şəxs və ya onun hüquqi varisi avtomatik olaraq İttifaqın üzvü olan digər ölkələrdə də Konvensiya ilə müəyyən edilən zaman intervalında ərizə vermək üçün üstünlük hüququ əldə edir. İxtira və faydalı modellərə patent üçün ilkinlik müddəti on iki ay, sənaye nümunəsi və əmtəə nişanları üçün isə altı ay müəyyən edilmişdir. Bu müddət ərzində ittifaqın üzvü olan digər ölkələrdə üçüncü şəxslər tərəfindən eyni obyektin mühafizəsi ilə əlaqədar verilən ərizələr və s. belə hərəkətlər ilkin verilən ərizəyə əsasən geri qaytanlımalıdır; 3) Konvensiya ixtiralar və sənaye mülkiyyətinin bəzi digər

obyektləri üçün beynəlxalq sərgilər zamanı müvəqqəti mühafizə müəyyən edir. İttifaqın üzvü olan ölkələr patent qabiliyyətli ixtiraları və sənaye mülkiyyətinin bəzi digər obyektlərini onların ərazilərində təşkil edilən beynəlxalq sərgilərdə nümayişi zamanı öz qanunvericiliyinə əsasən mühafizə etməyi öhdələrinə götürürlər. İxtiranın sərgidə nümayişi onun yeniliyinə xələl gətirmir və sərginin təşkil olunduğu Ölkədə patentləşdirilməsinə mane olmur.

Sənaye mülkiyyətinin obyektlərinin daha səmərəli mühafizəsi məqsədi ilə 1970-ci ildə Vaşinqtonda “Patent kooperasiyası haqqında” Müqavilə imzalanır. 1973-cü ildə qüvvəyə minən Müqavilədə hazırda 100-dən artıq ölkə iştirak edir. Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə bu Müqaviləyə qoşulmuşdur. Müqavilə iştirakçıları öz aralarında Beynəlxalq Patent Kooperasiyası İttifaqı yaratmışlar. İttifaq ixtiranın mühafizəsi üçün beynəlxalq ərizənin verilməsi, bununla əlaqədar axtarış və ekspertizanın aparılması, habelə xüsusi texniki xidmətin göstərilməsi sahəsində əməkdaşlığı koordinasiya edir. Müqavilə ilə dövlət patent idarələri qismində beynəlxalq axtarış orqanının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Onun əsas vəzifəsi ərizəçinin materiallarına əsasən sənədli axtarışın aparılması və patent üçün ərizə verilən milli idarələrdə ekspertizanın aparılmasını təşkil etməkdən ibarətdir. Ərizəçinin xahişi ilə beynəlxalq axtarış orqanı ilkin beynəlxalq ekspertiza apara bilər və onun nəticələri ərizəçinin patent almaq istədiyi ölkənin milli idarələrinə təqdim edilir. Həmin ölkənin dövlətdaxili qanunvericiliyinin tələblərinə cavab verən nəticələrlə bağlı isə patent verilməsi haqqında qərar çıxarılır.

Vaşinqton Müqaviləsi də Paris Konvensiyası kimi vahid beynəlxalq patentin yaradılmasını nəzərdə tutmur. Lakin müqavilə bu istiqamətdə xeyli irəli getmiş, eyni ixtiranın çoxsaylı milli qeydiyyatları ilə bağlı bəzi çətinlikləri aradan qaldırmış, onu nisbətən operativ etmişdir.

Universal səviyyədə vahid patentın yaradılması məsələsi indiyə qədər həll olunmamasına baxmayaraq, regional səviyyədə bu iş uğurla aparılır. 1973-cü ildə bağlanmış “Avropa patentinin verilməsi haqqında” Münxen Konvensiyası ilə vahid Avropa patenti müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya əsasən iqamətgahı Münxendə yerləşən Avropa Patent İdarəsi yaradılmışdır. Münxen Konvensiyasına

görə, Avropa Patent İdarəsi tərəfindən verilən patent Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlərdə tanınır və mühafizə edilir. Konvensiya patent alınması ilə bağlı olan proseduranı sadələşdirmişdir. Bunun üçün bir ərizənin hazırlanması kifayət edir. Patent müvəkkili tərəfindən Avropa Patent İdarəsinə təqdim edilən ərizə tələblərə cavab verdikdə patentləşdirilir. Əksər Avropa dövlətləri Münxen Konvensiyasının iştirakçılarıdır.

Afrika qitəsində sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi iki təşkilat çərçivəsində həyata keçirilir. İngilisdilli dövlətlər 1976-cı ildə Sənaye Mülkiyyəti Təşkilatı, fransızdilli dövlətlər isə 1977-ci ildə Afrika Əqli Mülkiyyət Təşkilatı yaratmışlar.

Digər regional patent Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 1994-cü ildə imzalanan Avroasiya patent Konvensiyası MDB ölkələri ərazisində qüvvədədir. Konvensiya BMT-nin üzvü olan və 1883-cü il Paris və 1970-ci il Vaşinqton müqavilələri ilə əlaqəli olan digər dövlətlər üçün də açıqdır.

Avroasiya Patent Konvensiyasına əsasən Avroasiya Patent Təşkilatı yaradılır. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin hamısı Təşkilatın üzvü hesab edilir. Təşkilatın iki əsas orqanı: 1) İnzibati şura; 2) Avroasiya Patent İdarəsi fəaliyyət göstərir.

Hökumətlərarası təşkilat hesab edilən Avroasiya Patent Təşkilatı iştirakçı dövlətlərin hər birində hüquqi şəxs statusuna malikdir. Təşkilata təqdim edilən ərizələrə Avroasiya Patent İdarəsi tərəfindən baxılır və tələblərə cavab verdiyi halda patentləşdirilir. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyasına uyğun olaraq ilkinlik (prioritetlik) hüququ tanınır. Avroasiya patenti 20 il müddətinə verilir və Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlərin ərazisində mühafizə edilir. Konvensiya ilə milli patent idarələrinin fəaliyyəti məhdudlaşdırılmır. Eyni zamanda, ərizələrin milli patent idarələri vasitəsi ilə verilməsi imkanı da nəzərdə tutulmuşdur. Avroasiya patentinin verilməsindən imtina həmin ərizənin milli idarələr tərəfindən patentləşdirilməsinə mane olmur.

Konvensiya ilə patent sahibinin müstəsna hüquqları, hüquqi mühafizənin həcmi və s. məsələlər də tənzimlənir. Konvensiya iştirakçı dövlətlərin sənaye

mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində digər beynəlxalq təşkilatlarda iştirakına və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif formalarının inkişaf etdirilməsinə mane olmur.

Azərbaycan Respublikası 2 may 1995-ci ildə Avroasiya patent Konvensiyasını təsdiq etmişdir.

Sənaye mülkiyyətinin obyektləri, eyni zamanda, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrə əsasən də mühafizə edilir. Azərbaycan Respublikasının sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq barədə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan dövlətləri ilə ikitərəfli müqavilələri mövcuddur. Həmin müqavilələrə əsasən sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində bir Tərəfin fiziki və hüquqi şəxsləri digər Tərəfin ərazisində onun milli qanunvericiliyi ilə öz hüquqi və fiziki şəxslərinə hazırda verilmiş və ya veriləcək hüquqlardan və üstünlüklərdən eyni əsaslarla və eyni həcmdə istifadə edəcəklər. Tərəflər həmin sazişdə tənzimlənməyən məsələlər üzrə Paris Konvensiyasının müddəalarını tətbiq etmək haqqında razılaşırlar. Sənaye mülkiyyətinin obyektləri üzrə əvvəldən verilmiş SSRİ-nin mühafizə sənədlərinin fəaliyyətini öz ərazilərində tanımağı və onların sahiblərinin və müəlliflərinin hüquqlarının səmərəli mühafizəsi üçün zəruri tədbirləri həyata keçirməyi Tərəflər öhdəsinə götürürlər.

5. Azərbaycanda xaricilərin sənaye mülkiyyətinə olan hüquqları.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xaricilərin sənaye mülkiyyəti sferasında hüquqları Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, 25 iyul 1997-ci il tarixli “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 12 iyun 1998-ci il tarixli “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 iyun 1995-ci il tarixli “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və onlar əsasında qəbul edilmiş qanun qüvvəli normativ aktlarla tənzimlənir.

“Patent haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-

əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Qanun patentlə mühafizə edilən sənaye mülkiyyətinin üç obyektini fərqləndirir: 1) ixtira; 2) faydalı model; 3) sənaye nümunəsi. Qanun bu obyektlərin hər birinə anlayış verir. İxtira sənayenin və təsərrüfatın digər fəaliyyət sahələrində konkret problemin praktik həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həllə deyilir. Faydalı modelə istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli kimi anlayış verilir. Sənaye nümunəsi isə məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii-konstruktiv həll kimi müəyyən edilir. "Patent haqqında" Qanunun 42-ci maddəsinə görə xarici hüquqi və fiziki şəxslər həmin qanunda nəzərdə tutulmuş hüquqlardan Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə və qarşılıqlı prinsipinə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər istifadə edirlər. Göründüyü kimi, bu sahədə xaricilərə milli rejimin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Xarici həm müəllif, həm də patent sahibi kimi çıxış edə bilər. İxtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs müəllif sayılır. Yəni ixtira səviyyəli olan və sənayedə tətbiq edilə bilən obyektə hüquqi mühafizə verilir. Sənaye mülkiyyəti obyektləri üçün (ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən mühafizə sənədi patent adlanır. Patent aşağıdakı şəxslərə verilir: 1) sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə və ya onun varisinə; 2) patent verilməsi barədə iddia sənədində, yaxud sənaye mülkiyyəti obyektini qeydiyyatdan alınana qədər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verilmiş ərizədə müəllifin və ya onun hüquqi varislərinin göstərdikləri hüquqi və fiziki şəxslərə (onların razılığı ilə); 3) xidməti vəzifələrinin həyata keçirilməsi və ya işəgötürənin yazılı şəkildə verdiyi tapşırığı ilə əlaqədar işçinin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq hüququ isə işəgötürənlə işçi arasında müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, işəgötürənə mənsubdur.

Müvafiq icra hakimiyyəti funksiyasını Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi (Patent Agentliyi) həyata keçirir.

Xarici hüquqi və fiziki şəxslər iddia sənədini Patent Agentliyinə Azərbaycan

Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, yalnız Patent Agentliyində qeydiyyatata alınmış patent müvəkilləri vasitəsilə verirlər. Patentın alınması barədə xaricilərin iddia sənədlərinə milli rejimdən irəli gələrək ümumi əsaslarla baxılır. Patentın verilməsi barədə ərizə Azərbaycan dilində tərtib olunur. İddia sənədinin digər materialları Azərbaycan dilində və ya başqa dildə verilə bilər. İddia sənədinin başqa dildə verilmiş materiallarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi iddia sənədinin verildiyi gündən 2 ay müddətində təqdim olunmalıdır.

Qanunda sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyi ilə bağlı məsələ hərtərəfli tənzimlənir. Sənaye mülkiyyətinin ilkinliyi qanuna müvafiq olaraq rəsmiləşdirilmiş iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu tarixdən müəyyənləşdirilir. Sənaye mülkiyyəti obyektini üzrə ilkinlik ilk iddia sənədinin sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə dair Paris Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətdə verilməsi tarixindən müəyyənləşdirilə bilər (konvensiya ilkinliyi), bu şərtlə ki, ixtira və faydalı model barəsində iddia sənədi həmin tarixdən etibarən 12 ay ərzində, sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədi isə 6 ay ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verilmiş olsun. Paris Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətin ərazisində təşkil edilən beynəlxalq rəsmi sərgidə nümayiş etdirilmiş obyektin ilkinliyi həmin obyektin sərgidə açıq nümayiş etdirildiyi tarixdən xahiş edilə bilər, bu şərtlə ki, ərizə həmin tarixdən ən gec 6 ay keçənədək verilmiş olsun (sərgi ilkinliyi). Həmin müddət konvensiya ilkinliyi müddətini uzatmır.

Konvensiya ilkinliyi hüququndan istifadə etmək istəyən iddiaçı bu istəyini iddia sənədini verərkən və ya iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu gündən 2 ay ərzində bildirməli, bunun üçün əsaslandığı əvvəlki iddia sənədi və patent haqqında məlumatı həmin iddia sənədini qəbul etmiş orqan tərəfindən təsdiqlənmiş şəkildə təqdim etməlidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində patent qüvvədə olma müddəti iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verildiyi gündən etibarən hesablanmaqla ixtira üçün 20 il, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün 10 il

müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 fevral tarixli qərarı ilə “Patent müvəkkilləri haqqında” Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə görə, patent müvəkkili ilə Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri, iddiaçılar, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin sahibləri arasındakı münasibətlər müqavilə əsasında tənzimlənir. Patent müvəkkilinin səlahiyyəti vəkalət verən tərəfindən ona verilən etibarnamə ilə təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektləri də xarici dövlətdə patentləşdirilə bilər. “Patent haqqında” Qanunun 41-ci maddəsinə görə sənaye mülkiyyətinin obyektini barədə iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verildiyi tarixdən etibarən 12 ay müddətində xarici dövlətdə patentləşdirilə bilər. Sənaye mülkiyyəti obyektini barəsində iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu tarixdən etibarən 3 ay ərzində həmin orqan patent alınması üçün iddia sənədinin xarici dövlətə verilməsinin mümkünlüyü haqqında müvafiq qərar qəbul edir və iddiaçıya bildiriş göndərir.

6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmtəə nişanı Əmtəə nişanlarının qeydə alınması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər həm beynəlxalq müqavilələr, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq müqavilə 1891-ci ildə qəbul edilmiş “Fabrik və əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı haqqında” Madrid Konvensiyası hesab edilir. Konvensiyaya 1967 və 1979-cu illərdə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 25 dekabr 1995-ci il tarixdən etibarən Konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər öz aralarında nişanların beynəlxalq qeydiyyatı üzrə Xüsusi İttifaq yaradırlar. Xüsusi İttifaqın üzvü olan dövlətlərin ərazisində sənaye və ticarət müəssisələrinə malik olan və ya həmin dövlətlərin ərazisində daimi yaşayan, yaxud da həmin dövlətlərin hər hansı birinin vətəndaşı olan hər bir şəxs əmtəə nişanının beynəlxalq qeydiyyata keçirtmək üçün ərizəçi qismində çıxış edə bilər. Beynəlxalq qeydiyyata keçən əmtəə nişanı ittifaqın üzvü olan bütün dövlətlərdə, onların hər birində ayrıca qeydiyyata keçməmək şərti ilə mühafizə olunur. Əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı üçün Konvensiyaya əsasən

iqamətgahı Cenevrədə yerləşən Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət Bürosu (Beynəlxalq Büro) yaradılmışdır. Ərizələr Beynəlxalq Bürodə milli patent idarələri vasitəsi ilə verilir. Qeydiyyatdan keçən nişanlar haqqında Beynəlxalq Büronun dövrü nəşr olunan jurnalında məlumat verilir. Bu zaman əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı əsas götürülür. Həmin təsnifat 1973-cü il “Nişanların qeydiyyatı üçün əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı haqqında” Nitsa Razılaşması ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq qeydiyyat 20 il ərzində qüvvədə olur. Bu müddət növbəti 20 ilə uzadıla bilər. Əmtəə nişanının sahibi vaxtından əvvəl bir və ya bir neçə ölkədə mühafizədən imtina edə bilər. Bunun üçün o, öz ölkəsinin patent idarəsinə Beynəlxalq Büroya məlumat verməkdən ötrü müraciət edir. Axırındı da öz növbəsində müvafiq dövləti belə ərizənin verilməsi ilə əlaqədar xəbərdar edir.

1989-cu ildə Madrid şəhərində Konvensiyaya əlavə protokol qəbul edilmişdir. Protokola əsasən beynəlxalq qeydiyyat milli ərizələrə əsasən həyata keçirilməlidir.

1973-cü ildə nişanların mühafizəsi sahəsində beynəlxalq münasibətlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı haqqında” Vyana Müqaviləsi imzalanır. 1994-cü ildə isə ÜƏMT-nin “Əmtəə nişanları üzrə qanunlar haqqında” Cenevrə Müqaviləsi və həmin Müqaviləyə təlimat qəbul edilmişdir. Həmin Müqavilə əmtəə nişanı ilə əlaqədar milli qanunvericilikləri bir-birinə uyğunlaşdırmağı və sadələşdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bu sahə üzrə münasibətlər 1998-ci il tarixli “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Qanun əmtəə nişanına sahibkarın əmtəələrini və xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşması (kombinasiyası) kimi anlayış verir. Əmtəə nişanı kimi sözlər, şəxsi adlar, hərflər, rəqəmlər, təsviri elementlər, əmtəələrin forması və ya onların qablaşdırılması, rənglərin və yuxarıda göstərilənlərin hər hansı uzlaşması çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında qeydə alınan əmtəə nişanlarının və coğrafi

göstəricilərin hüquqi mühafizəsi həmin qanundan əlavə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı nişanların beynəlxalq qeydiyyatına dair beynəlxalq sazişlərə və müqavilələrə uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmayan, lakin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə görə qüvvəsi olan əmtəə nişanı və coğrafi göstərici həmin qanuna uyğun olaraq mühafizə edilir.

Qanuna görə, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq qeydə alınması mümkün hesab edilməyən əmtəə nişanlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında daha əvvəl mühafizə edilən və s. əmtəə nişanlarının qeydə alınmasına yol verilmir.

Əmtəə nişanının və coğrafi göstəricinin qeydə alınması barədə iddia sənədini iddiaçı müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verir. Bu səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi (Patent Agentliyi) həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərənlər istisna olmaqla, xarici hüquqi və fiziki şəxslər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına iddia sənədini yalnız patent müvəkkilləri vasitəsilə verirlər.

Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər müvafiq tələblərə cavab verdikdə Dövlət Reyestrində qeydə alınır. Reyestrə əmtəə nişanının şəkli, ilkinliyi, sahibi haqqında məlumat, qeydə alındığı tarix, Nitsa təsnifatının sinifləri üzrə əmtəələrin və ya xidmətlərin qruplaşdırılmış siyahısı daxil edilir. Reyestrə daxil edilmiş məlumatlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəsmi bülletenində dərc edilir. Qeydə alınmış əmtəə nişanı barədə məlumat dərc edildiyi tarixdən 3 ay ərzində hər bir şəxs onun qeydə alınması faktına qarşı əsaslandırılmış etiraz verə bilər.

Qanunda əmtəə nişanının qeydiyyatının 10 il müddətində qüvvədə olması nəzərdə tutulub. Bu müddət hər dəfə 10 il müddətinə uzadıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxslərinin müəyyənləşdirilmiş

qaydada əmtəə nişanını və coğrafi göstəricini xarici dövlətlərdə qeydə aldırmaq və ya onun beynəlxalq qeydiyyatını həyata keçirmək hüququ vardır. Əmtəə nişanının beynəlxalq qeydiyyatına dair iddia sənədi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə verilir.

Əmtəə nişanının və coğrafi göstəricinin qeydə alındığı tarixdən fasiləsiz olaraq 5 il ərzində istifadə olunmadıqda onun qeydiyyatına xitam verilə bilər.

Qanunla, eyni zamanda, xaricilərə milli rejimin verilməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, xarici hüquqi və fiziki şəxslər əmtəə nişanlarına və coğrafi göstəricilərə dair Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri ilə bərabər hüquqa malikdirlər.

